

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ ΠΘ' - ΤΕΥΧΟΣ 5 - ΜΑΪΟΣ 2012
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑ του Μακ. Αρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: Κλάδου Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καί Μορφωτικῆς
Ἑπιχειρήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Κηφισίας Ἀμαρουσίου καί Ὠρωποῦ κ. Κύριλλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΞΙΑ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ: Κωνσταντῖνος Χολέβας

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ: Κωνσταντῖνος Χολέβας, Λίτσα Ἰ. Χατζηφώτη, Βασίλειος Τζέρπος, Δρ Θ.

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: Χρ. Κωβαῖος, Ἰασίου 1 – 115 21 Ἀθήνα. Τηλ.: 210-7272.356 – Fax 210-7272.380.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ: Ἰωάννου Γενναδίου 14, 115 21, ΑΘΗΝΑ. Τηλ: 210 72.72.253, Fax: 210 72.72.251
<http://www.ecclesia.gr> e-mail: periodika@ecclesia.gr

Γιά τήν ἀποστολή ἀνακοινώσεων καί εἰδήσεων ἀπευθύνεσθε:

- γιά τό περιοδικό ΕΚΚΛΗΣΙΑ: periodika@ecclesia.gr
- γιά τό περιοδικό ΕΦΗΜΕΡΙΟΣ: efimerios@ecclesia.gr
- γιά τό περιοδικό ΘΕΟΛΟΓΙΑ: theologia@ecclesia.gr

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟΝ	260
ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ	
<i>Τοῦ Γεωργίου Μπαμπινιώτη,</i> Γλωσσολογική προσέγγιση τῆς γλώσσας τῆς λατρείας	261
<i>Τοῦ Ἀρχιμ. Θεοδοσίου Μαρτζοῦχου,</i> Γιατί χρειαζόμαστε μεταφράσεις καί σήμερα	266
<i>Τῆς Ἄννας Κόλτσιου - Νικήτα,</i> Δεδομένα καί Προβληματισμοί ἀπό τήν Ἱστορία τῆς «Χριστιανικῆς» Μετάφρασης	275
<i>Τοῦ Φωτίου Σχοινᾶ,</i> Φιλολογικά σχόλια καί μεταφραστικά προβλήματα στή Θεία Λειτουργία.....	290
ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ - ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ	302
ΠΡΟΚΗΡΥΞΕΙΣ.....	311
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	312
ΔΙΟΡΘΟΔΟΞΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ	318

Δεδομένα και Προβληματισμοί από την Ίστορία της «Χριστιανικής» Μετάφρασης

Της Άννας Κόλτσιου - Νικήτα,
Άναπληρώτριας Καθηγήτριας Πανεπιστημίου

(Εισήγηση στο ΙΓ΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο της Ειδικής Συνοδικής
Έπιτροπής Λειτουργικής Άναγεννήσεως, Τήνος, 19-21 Σεπτεμβρίου 2011)

Η άνακίνηση του προβλήματος της μετάφρασης των λειτουργικών κειμένων στά νέα ελληνικά προκάλεσε πλούσιο διάλογο και έφερε στην επιφάνεια σειρά επιχειρημάτων υπέρ ή κατά της μετάφρασης. Οί απόψεις για τή γλωσσική μορφή των λειτουργικών κειμένων προέρχονται από ποικίλους έπιστημονικούς και ιδεολογικούς χώρους και ό καθένας καλεΐται νά προσφέρει από τήν έπιστημονική του σκευή πρός τήν κατεύθυνση ένός γόνιμου διαλόγου και ίσως μίας προοπτικής.

Σταχυολογώντας τά επιχειρήματα πού έχουν διατυπωθεί στό διάλογο σχετικά μέ τή γλωσσική μορφή του λειτουργικού λόγου της όρθοδόξου έκκλησίας σήμερα¹, διαπιστώνουμε ότι –πέρα από τή θεολογική ή ιδεολογική διάσταση– ένα μέρος από αυτά έπικεντρώνεται στά προβλήματα αυτής καθαιτής της μετάφρασης ή μεταγλώττισης των κειμένων. Οί υπάρχουσες μεταφράσεις-άποδόσεις κρίνονται ως έπί τό πλεΐστον ανεπαρκείς ή έλλιπείς και «διαμαρτάνουσες» και θεωρείται ότι «προδίδουν» τό πρωτότυπο κείμενο, πού είναι αναντικατάστατο. Μεγαλύτερη είναι ή έπιφυλακτικότητα όσον άφορᾶ στά ύμνολογικά κείμενα. Αυτή ή άμφισβήτηση της «επάρκειας» της μετάφρασης συνεπάγεται έρωτήματα όπως: ποιές προϋποθέσεις πρέπει νά πληροΐ μία μετάφραση, ποιές μεταφραστικές άρχές πρέπει νά τή διέπουν, ποιός διασφαλίζει τήν όρθότητα και τήν άξιοπιστία της και ποιός θά ήταν σέ θέση νά αναλάβει τό μεταφραστικό έγχείρημα πού θά μπορούσε ίσως νά όδηγήσει σέ μία κοινή και από όλους άποδεκτή μετάφραση; Σημειωτέον ότι τά ίδια έρωτήματα άπασχολούν και όσους τίθενται υπέρ της μετάφρασης των κειμένων αυτών, έπικαλούμενοι, με-

ταξύ άλλων, τή θετική στάση της όρθοδόξου έκκλησίας έναντι της μετάφρασης από τους πρώτους αΐωνες.

Βέβαια όλα αυτά τά ζητήματα, όπως προκύπτει από μία ιστορική άναδρομή, άποτελούν μέρος της μεταφραστικής προβληματικής πού άπαντᾶται στό χώρο της χριστιανικής γραμματείας από τή στιγμή της εμφάνισής της. Άλλωστε, ή προβληματική για τή μετάφραση λειτουργικών κειμένων άποτελεΐ ένα κεφάλαιο της ευρύτερης προβληματικής όσον άφορᾶ στή μετάφραση κειμένων της χριστιανικής γραμματείας και, άκόμη παρατέρα, γενικά της μετάφρασης ένός. Έπιπλέον, τό γεγονός ότι τό corpus των κειμένων πού χρησιμοποιούνται στή λατρεία είναι πολυποίκιλο, από άποψη ειδολογική και γλωσσική, καθιστᾶ τό πρόβλημα σύνθετο και προϋποθέτει πολύπλευρη θεώρηση.

Μέ τό σκεπτικό ότι ή έμπειρία από τήν ιστορία της μετάφρασης θά μπορούσε, τηρουμένων των άναλογιών, νά άξιοποιηθεί σήμερα, θά παρουσιάσουμε, ένδεικτικά μόνο, κάποια δεδομένα από τήν ιστορία της μετάφρασης και των μεταφραστών στό χώρο της χριστιανικής γραμματείας

Ίστορία

Άνάμεσα στίς πρώτες μεταφράσεις, όχι μόνο χρονολογικά αλλά και από άποψη σημασίας και έπαναληπτικότητας, συγκαταλέγονται οί μεταφράσεις των ιερών κειμένων². Καταλυτικής σημασίας σταθμό για τήν ιστορία της γραπτής μετάφρασης άποτελεΐ ή μετάφραση της *Παλαιάς Διαθήκης* στά ελληνικά από τους Έβδομήκοντα³, μία

μετάφραση πού ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ.⁴ καὶ διαβάζεται μέχρι σήμερα στὰ πλαίσια τῆς λατρείας.

Μέ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ μεταφραστική διαδικασία καθίσταται ἀναγκαία γιὰ τὴ μετάδοση τοῦ μηνύματος τῆς νέας θρησκείας. Στὴν Ἀνατολή ὁμως ἡ μεταφραστική παραγωγή ἦταν περιορισμένη λόγω γλωσσικῆς ἀνάρκειας. Μόνο μετὰ τὸ Σχίσμα καὶ στὸ πλαίσιο τοῦ διαλόγου γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ἀναπτύσσεται στὴν Ἀνατολή τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ μετάφραση δυτικῶν κειμένων στὴν ἑλληνική. Ἀντίθετα, ἔντονη μεταφραστική δραστηριότητα ἀναπτύσσεται ἐξαρχῆς στὴ Δύση, διότι ἐκεῖ προέκυψε πολὺ γρήγορα ἡ ἀνάγκη νὰ μεταφραστοῦν τὰ βιβλικά καὶ πατερικά κείμενα στὴ λατινική, προκειμένου νὰ γίνουν κατανοητὰ ἀλλὰ καὶ νὰ διαμορφωθεῖ ἡ λατρευτική ζωὴ. Ἡ ἔντονη μεταφραστική δραστηριότητα πού ἀναπτύχθηκε στὴ Δύση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἀφ' ἑνὸς τὴν ἀνάπτυξη θεωρητικῶν ἀπόψεων γιὰ τὴ μετάφραση, τίς δυσκολίες καὶ τὰ μεταφραστικά διλήμματα στὴν πράξη καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐμφάνιση τῶν προβλημάτων ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀποδοχὴ τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὰ δεδομένα πού διαθέτουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς μετάφρασης προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴ Δύση⁵. Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν δεδομένων αὐτῶν προέρχονται ἀπὸ τὴν πλούσια μεταφραστική παραγωγή τοῦ Ἱερωνύμου (345-420), τοῦ «πατέρα τῶν μεταφραστῶν», ὁ ὁποῖος, ὄντας γνώστης καὶ τῶν τριῶν γλωσσῶν (λατινικῆς, ἑλληνικῆς καὶ ἑβραϊκῆς), ἀνέλαβε, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ πάπα Δάμασου Α', τὴν ἀναθεώρηση τῆς μετάφρασης τῆς ἐν χρήσει λατινικῆς Βίβλου, πού ἦταν ἀποτέλεσμα ἀνώνυμων μεταφραστικῶν διεργασιῶν, με ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἐνός ἀναξιόπιστου λατινικοῦ κειμένου μέ ποικίλα ἀντιγραφικά καὶ μεταφραστικά λάθη.

Βέβαια ἡ μετάφραση εἶχε ἤδη μία προϊστορία καὶ στὸ χῶρο τῆς κοσμικῆς γραμματείας⁶, ἀλλὰ στὸ χῶρο τῶν χριστιανικῶν καὶ δὴ καὶ τῶν βιβλικῶν κειμένων ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση καὶ ὁ βαθμὸς ἰσοδυναμίας καὶ ἀντιστοιχίας μεταφραζόμενου καὶ μεταφρασθέντος κειμένου δὲν εἶναι πλέον ἀπλὰ θέμα γλωσσικῆς καὶ ὑφολογικῆς ἀριότητος, ἀλλὰ πρωτίστως ἰδεολογικῆς καὶ δογματικῆς συ-

νέπειας καὶ πιστότητας⁷. Ἡ ἱερότητα καὶ τὸ ὑψηλὸ κῦρος τοῦ πρὸς μετάφραση κειμένου διευρύνουν τὸ εὔρος καὶ τὴ δυναμικὴ πού καλεῖται νὰ «ἐκμαιεῦσαι» καὶ νὰ «ἀπελευθερώσαι» ὁ μεταφραστής καὶ, κατὰ συνέπεια, καθορίζουν τὴ μεταφραστικὴ τακτικὴ καὶ διαμορφώνουν τὴν ταυτότητα τῆς «χριστιανικῆς» μετάφρασης.

Δεδομένα

Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ, τὸ θέμα τῆς μετάφρασης τῶν ἱερῶν κειμένων ἀποτελεῖ ἓνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο, δεδομένου ὅτι στὰ κείμενα αὐτὰ προέχει ἡ μοναδικότητα καὶ ἡ ἀπόλυτη ἰσχὺς τοῦ πρωτοτύπου. Τὰ ἐρωτήματα πού σχετίζονται μέ τὴ μετάφραση τῶν κειμένων αὐτῶν εἶναι δύο: ἂν πρέπει νὰ μεταφράζονται καὶ πῶς.

Στὸ πρῶτο ἐρώτημα διακρίνεται μία ἐπιφυλακτικὴ στάση, ἡ ὁποία συνδέεται συχνά μέ τὴν ἀντίληψη περὶ «ἱεροπρεπῶν» γλωσσῶν⁸ καὶ συνιστᾷ οὐσιαστικὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς μετάφρασης: ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι δυνατόν νὰ μεταφράσουμε τὴ λέξη, δὲν εἶναι ἐφικτὸ νὰ διατηρηθεῖ ἡ δύναμη πού ἐμπεριέχεται στὴν πρωτότυπη λέξη⁹. Ἡ μετάφραση τοῦ θεοῦ λόγου, ὅπως αὐτὸς ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὰ ἱερά κείμενα, φαίνεται νὰ ὑπερβαίνει τίς ἀνθρώπινες δυνατότητες. Ἔτσι σὲ κείμενο, παλαιότερο τῆς μετάφρασης τῶν Ἑβδομήκοντα, ἓνας αἰγύπτιος ἱερέας πού ἀναλαμβάνει νὰ μεταφράσει στὰ ἑλληνικά τὰ ἱερά κείμενα τῆς θρησκείας του θεωρεῖ τὴ μετάφραση θεῖλον ἀθλον καὶ δηλώνει πῶς ὁ,τι κάνει τὸ κάνει μόνο κατ' εὐμένειαν τοῦ θεοῦ καὶ ὄχι κατὰ τὴ δική του φρόνησιν¹⁰.

Στὸ corpus τῶν Ἑρμητικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα ἀπηχοῦν ὡς ἓνα βαθμὸ ἰδέες καὶ σκέψεις ὀρφικῆς, νεοπλατωνικῆς καὶ, κυρίως, νεοπλατωνικῆς προέλευσης¹¹ ἀπαντᾷται μία μεταφραστικὴ τάση, ἡ ὁποία συνιστᾷ οὐσιαστικὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς μετάφρασης: ἡ μετάφραση αὐτὴ, μέ τὴν ἐλεύθερη καὶ καλλωπισμένη ἔκφραση, τελικὰ θά ξεθωριάσει τὴ σεμνότητα καὶ στιβαρότητα καὶ θά ἀποδυναμώσει τὴν ἐνέργεια πού ἐμπεριέχεται στὴ λέξη τοῦ πρωτοτύπου: ὁ δὲ λόγος τῆ πατρῴα διαλέκτου ἑρμηνευόμενος ἔχει σαφῆ τὸν τῶν λόγων νοῦν... ὅσον οὖν δυνατόν ἐστὶ σοί, βασιλεῦ, πάντα δὲ δύνασαι, τὸν λόγον διατήρησον ἀνερμήνευτον, ἵνα μήτε εἰς Ἑλ-

ληνας ἔλθη τοιαῦτα μυστήρια μήτε ἢ τῶν Ἑλλήνων ὑπερήφανος φράσις καί ἐκλελυμένη καί ὡσπερ κεκαλλωπισμένη ἐξίτηλον ποιήση τό σεμνόν καί στιβαρόν καί τήν ἐνεργητικὴν τῶν ὀνομάτων φράσιν¹².

Στό δεύτερο ἐρώτημα, δηλαδή στό πῶς πρέπει νά μεταφράζονται τά ἱερά κείμενα, προβάλλεται ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀπόλυτα πιστῆς προσκόλλησης στό πρωτότυπο. Ὁ Ἰάμβλιχος¹³, νεοπλατωνικός φιλόσοφος (περ. 245- περ. 325), σημειώνει ὅτι δέν πρέπει νά ἀλλάξει κανεὶς τίποτε, οὔτε ἀφαιρώντας οὔτε προσθέτοντας κάτι: καί δεῖ τά τῶν παλαιῶν εὐχῶν, ὡσπερ ἱερά ἄστυλα, *τηρεῖσθαι κατὰ τά αὐτά καί ὡσαύτως, μήτε ἀφαιροῦντας τι ἀπ' αὐτῶν μήτε προσπιθέντας τι αὐταῖς*¹⁴. Ὁ R. Judach b. Παί, ἕνας μαθητὴς τοῦ R. Akiba, στό τέλος τοῦ δευτέρου αἰώνα, προβάλλοντας τήν ἱερότητα τοῦ πρωτοτύπου, ὑποστηρίζει πῶς ὁποῖος μεταφράζει λογοτεχνικά εἶναι ἕνας νοθευτής, ἐνῶ ὁποῖος προσθέτει κάτι εἶναι ἕνας βλάσφημος¹⁵.

Ἐναντι αὐτῆς τῆς παράδοσης, στόν χριστιανικό κόσμον ἡ μεταφραστικὴ διαδικασία θεωρήθηκε ἐξ ἀρχῆς ἀπόλυτα θεμιτὴ καί ἀπαραίτητη γιὰ τίς ἐπικοινωνιακές ἀνάγκες τῆς κοινότητος¹⁶.

Ὡστόσο, ἡ θετικὴ αὐτὴ στάση ἔναντι τῆς μετάφρασης συνοδεύεται ἀπὸ πλήρη ἐπίγνωση τῶν ὀρίων καί τῶν ἀδυναμιῶν τῆς, γεγονός πού ὀδηγεῖ γρήγορα στήν ἀμφισβήτηση τῶν μεταφράσεων. Ἡ μετάφραση τῶν *Ἑβδομήκοντα* ἔγινε ἀντικείμενο κριτικῆς πολὺ νωρὶς ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους. Ἡ μετάφραση κατηγορήθηκε ὡς *μὴ οὕσα ἐν πισιν ἀληθῆς*¹⁷ καί κριθῆκε ἀναγκαία ἢ ἐκπόνηση νέων μεταφράσεων γιὰ τίς ἀνάγκες τῶν ἑλληνόφωνων Ἰουδαίων.

Στό πλαίσιο αὐτὰ ὁ Ὠριγένης ἀναδεικνύει στά Ἑξαπλᾶ τίς ἀδυναμίες τῆς μετάφρασης τῶν Ἑβδομήκοντα¹⁸. Οἱ καππαδόκες Πατέρες, ὁ ἱερός Χρυσόστομος²⁰, ὁ πατριάρχης Φώτιος²¹, ἀποδέχονται τὴν μετάφραση, δίνοντας προτεραιότητα στό νόημα καί ὄχι στίς λέξεις, ἀλλὰ καί μέ ἐπίγνωση τῶν ὀποιων ἀδυναμιῶν τῆς. Ἡ Ἐκκλησία στάθηκε κριτικὰ ἀπέναντι στήν μετάφραση αὐτή, καί δέν δίστασε νά ἀντικαταστήσει τὴν μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Προφήτη Δανιὴλ ἀπὸ τοὺς Ἑβδομήκοντα μέ τὴν μεταγενέστερη μετάφραση τοῦ Θεοδοτίωνος (150), ἡ ὁποία θεωρήθηκε πιὸ πιστὴ.

Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ ὀδήγησε σὴν συνέχεια, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἄσκηση ἐντονης κριτικῆς τῶν μεταφράσεων, στήν ἀνάγκη ἀναθεώρησης ἤδη ὑπαρχουσῶν μεταφράσεων καί συχνὰ ἐκπόνησης νέων.

Ποῦ ὀφείλεται ὁμως αὐτὴ ἡ κοινὴ μοῖρα κάθε μετάφρασης ἀργὰ ἢ γρήγορα νά κρίνεται ἀνεπαρκῆς καί νά τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτησης;

1. Ἐνας βασικός λόγος εἶναι οἱ ἐπιφυλάξεις πού διατυπώνονται σχετικὰ μέ τὴν ἀδυναμία τῆς μετάφρασης νά εἶναι ἰσοδύναμη μέ τό πρωτότυπο. Ὁ συντάκτης τοῦ προλόγου τῆς Σοφίας Σειράχ, καταθέτει μίαν ἀπὸ τίς ἀρχαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἔλλειψη ἰσοδυναμίας: *οὐ γὰρ ἰσοδυναμεῖ αὐτὰ ἐν ἑαυτοῖς Ἑβραϊστί λεγόμενα καί ὅταν μεταχθῆ εἰς ἑτέραν γλῶσσαν*²².

Τό πρόβλημα ἔχει δύο πτυχές: μία γραμματικὴ καί μία θεολογικὴ. Ὁ Ἰερώνυμος²³ πραγματεύεται περὶ τῶν ἑβραϊκῶν λέξεων πού δέν ἔχουν μεταφραστὴν στὰ λατινικά καί ἀπαντᾷ στό ἐρώτημα γιὰ τί δέν μεταφράστηκαν καί ἀπὸ τοὺς *Ἑβδομήκοντα*²⁴. Οἱ λόγοι, κατὰ τόν Ἰερώνυμο, ἦταν δύο: εἴτε ἡ πρῶμη ἰουδαιοχριστιανικὴ κοινότητα δέν θέλησε νά εἰσαγάγει γλωσσικούς νεωτερισμούς ἀπὸ φόβο μήπως σκανδαλίσει τοὺς πιστοὺς (*nihil ob credentium scandalum innovarent*) εἴτε οἱ μεταφραστὲς πίστευαν πῶς ὁποιαδήποτε μετάφραση θὰ ἦταν ἐν τέλει ἀνακριβὴς καί ἔτσι προτίμησαν νά ἀφήσουν τοὺς ὄρους αὐτοὺς ἀμετάφραστους, ἀντὶ νά μειώσουν τὴ δύναμή τους. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι σαφές ὅτι ἐντάσσεται στό θεωρητικὸ πλαίσιο τῶν γλωσσικῶν ἐπιβαλλόμενων ὀρίων τῆς μετάφρασης. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰερώνυμος, μεταφράζοντας τὸν Ἰεζεκιήλ, ἐπισημαίνει πῶς δέν μεταφράζονται τά πάντα: *ὑπάρχουν ἀλήθειες πού δέν μπορεῖ νά συλλάβει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς καί θὰ ἦταν ἱερόσυλο καί ἀνακριβὲς νά τίς διασκεύασει κανεὶς ἢ νά τίς μεταφράσει*²⁵.

Ὅσον ἀφορᾷ σ' αὐτὴ τὴν γραμματικὴν πτυχὴν τῆς προβληματικῆς, ἡ ὁποία συνδέεται μέ τὴν μορφολογικὴ καί νοηματικὴ ἀπώλεια πού συνεπάγεται μία μετάφραση καί τὴν ἀναγνώριση τῶν μεταφραστικῶν ὀρίων, οἱ πολυπληθεῖς καί συχνὰ ἀντιφατικὲς μεταφράσεις ὀδήγησαν τοὺς μεταφραστὲς σὴν συνειδητοποίηση τῆς ἰδιαιτερότητας καί τῆς σημασίας τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν ὁποία μεταφράζεται τό κείμενο, καθὼς καί τά ὄρια τῶν ἐκφραστικῶν δυ-

ναοτήτων της γλώσσας στην οποία μεταφράζεται. Για τις ατέλειες και τις ελλείψεις των μεταφράσεων προβάλλεται μεταξύ άλλων η ιδιαιτερότητα (*proprietas*) της κάθε γλώσσας. Σ' αυτή ανήκουν τά λογοπαίγνια, οι παρονομασίες και οι ιδιωματικές μεταφορές, οι οποίες προϋποθέτουν ένα καθορισμένο πλαίσιο εικόνων για να γίνουν κατανοητές²⁶.

Η θεολογική πτυχή του θέματος απαντάται στον Αύγουστινο, ο οποίος αναφέρεται συχνά στο θέμα των μη μεταφράσιμων λέξεων και κάνει λόγο για λέξεις που διατηρήθηκαν αμετάφραστες –άν και μπορούσαν να μεταφραστούν– *propter sanctiorem auctoritatem*²⁷. Τήν ίδια εποχή στην Άνατολή, ο Μέγας Βασίλειος, σχολιάζοντας τη διατήρηση αμετάφραστων έβραϊκών λέξεων, επισημαίνει πώς πρόκειται για συνειδητή μεταφραστική έπιλογή των «έξ άρχής» μεταφραστών της έβραϊκής Παλαιάς Διαθήκης: όταν αυτοί μετέφεραν τό έβραϊκό κείμενο στην έλληνική γλώσσα, δέν αποτόλμησαν τήν έρμηνεία κάποιων ονομάτων, αλλά τά μετεκόμισαν αυτούσια· πρόκειται για ονόματα θεία (όπως Σαβαώθ, Άδωναϊ, Έλωι) αλλά και ονόματα άλλων κατηγοριών. Ό Μέγας Βασίλειος καταλήγει πώς κίνητρο των μεταφραστών ήταν ή *εὐλάβεια*²⁸.

Ό μεταφραστής της Βίβλου Ίερώνυμος, μετά από ένα μεταφραστικό άγώνα πολύμοχθο και πολύπλευρο, μοιάζει σέ κάποιες στιγμές νά έχει μία μοναδική έπίγνωση της άδυναμίας νά συλλάβει και νά έρμηνεύσει κανείς σ όλο τό εὔρος του τό κείμενο και όμολογεί: *τό νόημα του ίεροῦ κειμένου δέν μπορεῖ νά έξαντληθεῖ, εἶναι σάν τόν ώκεανό*.

2. Δεύτερος λόγος εἶναι ή σύνδεση της μετάφρασης μέ φαινόμενα ιδεολογικής αντιπαράθεσης και αίρετικών παρεμβάσεων και αλλοιώσεων, συχνά συνειδητών, κάποτε όμως και άσυνείδητων²⁹. Ένα κλασικό παράδειγμα μετάφρασης που μετατράπηκε σέ πεδίο ιδεολογικής αντιπαράθεσης εἶναι ή μετάφραση του έργου του Ώριγένη *Περί άρχών*. Δύο φίλοι και διακεκριμένοι μεταφραστές του 4ου αι., ο Ρουφίνος και ο Ίερώνυμος, εἶχαν μεταφράσει άρκετά έργα του Ώριγένη. Μετά τή δογματική καταδίκη του όμως, ο μέν Ρουφίνος αποπειράται νά συγκαλύψει μέσω της μετάφρασης του έργου

αὐτοῦ τά φερόμενα ως αίρετικά σημεῖα, ἐνῶ ο Ίερώνυμος ἐκπονεί μία ἀντιμετάφραση τοῦ ἴδιου έργου, μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια, ἐπιχειρώντας νά ἀποκαλύψει, νά «προδώσει», ὅπως λέει ο ἴδιος, τά αίρετικά του σημεῖα³⁰.

Ένα άλλο παράδειγμα, στην Άνατολή, αποτελεί ή μεταφραστική απόδοση ὄρων σχετικῶν μέ τήν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου πνεύματος στά λατινικά³¹.

Ό Γεννάδιος Σχολάριος ἀσκει ἀστηρή κριτική στον μεταφραστή του έργου του Αύγουστίνου *De trinitate*, τόν Μάξιμο Πλανούδη, για τό σοβαρό μεταφραστικό του ὀλισθημα νά ἀποδώσει παντού τό λατινικό ρήμα προκέδερε (=procedere) μέ τόν έλληνικό ὄρο ἐκπορεύεσθαι: *Οὔτω δέ και τόν σοφόν ἐκείνον Πλανούδην τούς περί Τριάδος λόγους ἐρμηνεύειν ἐχρήν. ὁ δέ, τό προκέδερε ἀεί πρὸς τό ἐκπορεύεσθαι μεταβεβληκῶς, ἢ τῆς καθ' ἡμᾶς θεολογίας ἄπειρος ἦν, και διά τοῦτο τῇ λέξει μόνῃ τοῦ διδασκάλου προσεῖχεν, ἢ τά Λατίνων φρονῶν ἐκακούργει τήν ἐρμηνείαν, οἰόμενος πάντας τοῖς Αὐγουστίνου λόγοις ἐνδώσειν, ἐπειδᾶν ἀκούωσιν αὐτόν ἐκ τοῦ Υἱοῦ και ἐξ ἀμφοτέρων ἐκπορεύεσθαι λέγοντα*³². Η πρώτη ἐκδοχή, δηλαδή ή άγνοια της ανατολικής θεολογίας που μέσω της κατά λέξη απόδοσης ὀδήγησε στην παραποίηση του Αύγουστίνου, συνιστά μικρότερη ἐνοχή από τή δεύτερη, δηλαδή τή λατινοφροσύνη και τό συνειδητό μεταφραστικό κακούρηγμα³³.

3. Τρίτη αἰτία εἶναι ή σύνδεση της μετάφρασης μέ τήν έρμηνεία.

Η έρμηνεία δέν αποτελεί ἀπλῶς προϋπόθεση μίας μετάφρασης, αλλά ἐπηρεάζει και τίς ίδιες τίς μεταφραστικές άρχές τίς ὁποῖες θά εφαρμόσει ἐν τέλει ὁ μεταφραστής³⁴. Η μετάφραση και ή έρμηνεία εἶναι δύο δρόμοι χωριστοῖ που βρίσκονται σέ διαρκή ἀλληλεπίδραση: προκειμένου νά μεταφράσουμε ένα έργο, πρέπει ὡς ένα βαθμό νά τό ἔχουμε έρμηνεύσει μέσα μας³⁵, προϋπόθεση μέ άλλα λόγια της μετάφρασης εἶναι ή έρμηνεία. Άν κάτι τέτοιο ισχύει για τή θύραθεν γραμματεία, τό ἴδιο ισχύει ἀσφαλῶς και για τή χριστιανική γραμματεία: στά κείμενά της ισχύουν για τή μετάφραση οἱ ίδιες θεολογικές προϋποθέσεις που ισχύουν και για τήν έρμηνεία³⁶.

Αὐτή ή σύζευξη έρμηνευτῆ και μεταφραστῆ ἐκφράζεται εὔγλωττα από τόν Ίερώνυμο μέσω

μίας παραστατικής παρομοίωσης του *interpres* με γιατρό: ὅπως ὁ ἔμπειρος γιατρός στό κρεβάτι τοῦ ἀρρώστου πρέπει γιά τή σωστή διάγνωση νά συνυπολογίσει τήν ὄλη κατάσταση τοῦ πάσχοντος, προκειμένου νά ἀποφύγει τά σοβαρά λάθη, ἔτσι καί ὁ κάθε μεταφραστής-ἐρμηνευτής πρέπει καταρχήν νά διαβάσει ὁλόκληρο τό ἔργο στήν πρωτότυπη γλώσσα, νά συλλάβει πλήρως τό πνεῦμα τοῦ κειμένου καί μόνο στή συνέχεια νά προχωρήσει στήν πιστή καί ὀρθή ἀπόδοσή του στήν ἄλλη γλώσσα³⁷. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς προσέγγισης γίνεται ἐμφανής, ἂν ἀναλογισθεῖ κανεῖς ὅτι ἡ ἀποσπασματική μετάφραση πατερικῶν χωρίων στό πλαίσιο τοῦ διαλόγου τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ὀδήγησε στό σημεῖο τά ἴδια χωρία νά χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐρεῖσματα ὑπέρ καί κατά τοῦ *filioque*³⁸.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς σύζευξης ἐρμηνευτικῆς καί μεταφραστικῆς ἀντίληψης ἀποτελεῖ ἡ ἀπόλυτα κατά λέξη πιστή μετάφραση τοῦ ἐβραϊκοῦ πρωτοτύπου πού ἐκπόνησε ὁ Ἀκύλας καί ἡ ὁποία ὀδήγησε σέ ἕνα ἑλληνικό κείμενο κατάμεστο σολοικισμῶν. Τό μεταφραστικό αὐτό ἀποτέλεσμα δέν ὀφείλεται σέ ἐλλιπῆ γνώση τῆς ἑλληνικῆς ἐκ μέρους τοῦ μεταφραστή, ἀλλά στήν ἐπίδραση πού ἄσκησε στόν Ἀκύλα ὁ δάσκαλός του ραββί Ἀκίμπα³⁹, ἕνας ἀκραιφνῆς ὀπαδός τῆς ραββινικῆς ἀντίληψης γιά τήν κατά γράμμα, μέχρι κεραίας, θεοπνευστία τοῦ κειμένου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀντίληψης πού ἀναβίωσε κυρίως μετά τή Σύνοδο τῆς Ἰάμνειας (περί τό 100). Αὐτή ἡ ἐρμηνευτική ἀρχή τῆς «ἀπόλυτης προσκολλησεως σέ κάθε ψηφίω», ὅπως σημειώνει ὁ A. Rahlfs⁴⁰, ἦταν ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ὀδήγησαν σέ μία νέα μετάφραση τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης*, ἀφοῦ ἡ μετάφραση τῶν *Ἑβδομήκοντα* ἦταν ἀρκετά ἐλεύθερη καί δέν ἀπέδιδε κατά γράμμα τό ἐβραϊκό πρωτότυπο.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα στίς δύο βασικές μεταφραστικές ἀρχές, τῆς κατά λέξη ἢ πιστῆς ἢ κατά γράμμα *ad verbum* καί κατ' ἔννοια ἢ ἐλεύθερης *ad sensum* μετάφρασης⁴¹, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι στήν πραγματικότητα οἱ δύο αὐτοί μεταφραστικοί δρόμοι συνυπάρχουν στήν ἱστορία τῆς μετάφρασης καί ἀλληλοπεριχωροῦνται, ἀνάλογα κάθε φορά μέ τό ὑπό μετάφραση κείμενο, τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό, τούς ἀποδέκτες ἢ ἀκόμη καί τόν πιθανό

ἐντολοδότη. Καί στό χωρο τῆς χριστιανικῆς γραμματείας δοκιμάστηκαν καί οἱ δύο αὐτές ἀρχές. Στά βιβλικά κείμενα καί στά συνοδικά, πού ἀπαιτοῦν δογματική ἀκρίβεια, διαχρονικά ἐπιβάλλεται ἡ ἀκρίβεια καί ἡ πιστή προσκόλληση στό πρωτότυπο. Σέ κείμενα, πού ὑπηρετοῦν στόχους ἐποικοδομητικούς καί ψυχοφελεῖς, ἡ μετάφραση συνήθως εἶναι πιό ἐλεύθερη. Σέ κείμενα ὑψηλῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας ἐξίσου σημαντική μέ τό περιεχόμενο εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ ὕφους καί τῆς πλαστικότητας τοῦ πρωτοτύπου. Μία ἀπόλυτα πιστή λατινική μετάφραση τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου δέν ἔγινε ἀποδεκτή στή Δύση, γιατί ἦταν τόσο πιστή ὥστε δέν διατήρησε τίποτα ἀπό τήν ὁμορφιά τοῦ πρωτοτύπου⁴².

Ὅπως εἶναι φυσικό κατά καιρούς καταβλήθηκαν προσπάθειες προκειμένου νά βρεθοῦν ἀσφαλίστικες δικλίδες πού νά ἐγγυῶνται τήν ἀξιοπιστία καί τήν ἀποδοχή τῆς μετάφρασης.

Διαχρονικά ἀποδεικνύεται ὅτι, μεταξύ ἄλλων, σημαντικός παράγοντας εἶναι ἡ συλλογικότητα καί ἡ ἐπιλογή τῶν πλέον ἔμπειρων καί ἱκανῶν μεταφραστῶν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα. Ἡ μετάφραση ἀνατίθεται κατόπιν ἐπιλογῆς σέ ἄνδρες ἐμπειρίαν ἔχοντας τοῦ νόμου καί δυνατούς ἐρμηνεύσαι⁴³. Ὁ συλλογικός χαρακτήρας τῆς μετάφρασης διασφαλίζει τρόπον τινά ἕναν ἔλεγχο τῆς ὀρθότητος καί ἀντικειμενικότητος τῆς μεταφραστικῆς διαδικασίας, ἐφόσον ἀνατίθεται σ' αὐτούς ἀπό κοινού νά φροντίσουν ὥστε ἐκ τῶν πλειόνων τό σύμφωνον εὔρεθῆ, διά τό περί μειζόνων εἶναι τήν σκέψιν⁴⁴. Ὡστόσο, ἡ συλλογικότητα, πού εἶναι ἀσφαλῶς καί ἕνας τρόπος προστασίας τοῦ μεμονωμένου μεταφραστή, δέν αἰρεῖ τήν ἀτομική εὐθύνη, ἀφοῦ οἱ μεταφραστῆς κατονομάζονται ἕνας πρὸς ἕναν καί κατά φυλή. Τό κείμενο τῆς μετάφρασης κοινοποιεῖται μέ δημόσια ἀνάγνωση, ἐγκρίνεται καί δεσμεύονται ὅλοι οἱ παρόντες νά τό διαφυλάξουν ἀκέραιο καί ἀλώβητο: καθὼς δέ ἀνεγνώσθη, τά τείχη στάντες οἱ ἱερεῖς καί τῶν ἐρμηνέων οἱ πρεσβύτεροι... εἶπον: Ἐπεὶ καλῶς καί ὀσίως διερμηνεύεται καί κατά πᾶν ἠκριβωμένως, καλῶς ἔχον ἐστίν ἵνα διαμεῖνη ταῦθ' οὕτως ἔχοντα, καί μὴ γένηται μηδεμία διασκευή⁴⁵. Μάλιστα, σύμφωνα μέ ὑπάρχουσα συνήθεια, ἐπικυρώ-

νουν τή δέσμευση αυτή και καταρῶνται ὅποιον τολμήσει νά παρέμβει, προσθέτοντας ἢ ἀφαιρώντας ἢ μεταλλάσσοντας κάποιο σημεῖο τοῦ κειμένου: *Πάντων δ' ἐπιφωνησάντων τοῖς εἰρημένοις, ἐκέλευσαν διαράσασθαι, καθὼς ἔθος αὐτοῖς ἐστίν, εἴ τις διασκευάσει προστιθεῖς ἢ μεταφέρων τι τὸ σύνολον τῶν γεγραμμένων ἢ ποιούμενος ἀφαίρεσιν, καλῶς τοῦτο πράσσοντες, ἵνα διὰ παντός ἀέναα καὶ μένοντα φυλάσσηται*⁴⁶.

Τό πόσο σημαντικό ἐχέγγυο θεωρεῖται ἡ συλλογικότητα προκύπτει καί ἀπό τὸ χαρακτηριστικό γεγονός ὅτι, ὅταν ἀνέλαβε ὁ Ἰερώνυμος τή μετάφραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ Αὐγουστίνος δέν διατάζει νά τόν προειδοποιήσει πὼς δέν εἶχε οὔτε μία εὐκαιρία νά πετύχει ἓνα καλύτερο μεταφραστικό ἀποτέλεσμα ἔναντι τῶν *Ἑβδομήκοντα*, τή στιγμή πού αὐτός ἦταν μόνος, ἐνῶ ἐκεῖνοι ἦταν ἑβδομήκοντα.

Ὡστόσο, ὅσα ἐνδεικτικά ἀναφέρθηκαν, καί πολλά ἄλλα, δέν στάθηκαν ἱκανά νά ἀποκαταστήσουν ποτέ πλήρως τὸ κῦρος μίας μετάφρασης. Τό πρωτότυπο κατὰ κοινὴ ἀποδοχὴ παραμένει ἀναντικατάστατο, γεγονός πού ὀδηγεῖ στὰ πολυάριθμα δίγλωσσα χειρόγραφα τοῦ Μεσαίωνα, ὅπου ἡ μετάφραση συνοδεύεται, σέ διπλὴ στήλη, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κείμενο.

Τέλος, ἀπὸ τὴν ἱστορία προκύπτει ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀποδοχὴ τῆς μετάφρασης βασικὴ δυσκολία εἶναι ἡ «συνήθεια», ἢ *consuetudo*, δηλ. αὐτὸ πού ἔχει συνηθίσει νά ἀκούει τὸ αὐτὸ τοῦ πιστοῦ.

Γιὰ τὸ πόσο σημαντικό ρόλο παίζει ἡ *συνήθεια* ἰδιαίτερα στὰ λατρευτικά κείμενα ἀρκεῖ νά ἀναφέρουμε τὸ ἔξῃς:

Γιὰ τὸ βιβλίον τῶν *Ψαλμῶν*, τὸ πιὸ πολυμεταφρασμένο βιβλικὸ κείμενο, διαθέτουμε τρεῖς μεταφραστικές ἀποδόσεις ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰερώνυμο⁴⁷. Ἡ πρώτη καί πιὸ συντηρητικὴ παραλλαγὴ, τὸ *Psalterium Romanum*, προέκυψε ἀπὸ παραβολὴ τοῦ λατινικοῦ προϋπάρχοντος κειμένου μέ τὸ ἑλληνικὸ στὴ Ρώμη γύρω στὸ 383· διατηρήθηκε ἡ παλαιότερη γλωσσικὴ μορφή καί ἔγιναν παρεμβάσεις μόνον ὅπου τὸ ἀπαιτοῦσε τὸ περιεχόμενο καί εἶναι τὸ κείμενο πού καθιερώθηκε στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία γιὰ λατρευτικὴ χρῆση. Ἡ δευτέρη ἐπεξεργασία, πού ἄρχισε μετὰ τὸ ἔτος 385 καί ἐνῶ ὁ Ἰερώνυμος βρισκόταν στὴν Καισάρεια τῆς Παλαι-

στίνης, τὸ *Psalterium Gallicanum*, ἔγινε μέ βάση κυρίως τὰ Ἑξαπλᾶ τοῦ Ὠριγένη καί εἶναι τὸ κείμενο πού συμπεριελήφθη στὴ συνέχεια στὴ *Vulgata*. Ἡ τρίτη τέλος ἐπεξεργασία, τὸ *Psalterium iuxta Hebraeos*, ἀποτελεῖ μία πιστὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ ἑβραϊκὸ πρωτότυπο⁴⁸, ἀλλὰ, παρὰ τὴν πιστότητά της εἶναι αὐτὴ πού διαβάστηκε ἐλάχιστα. Τὸ ἀξιοσημείωτο λοιπὸν εἶναι ὅτι στὴ λατρευτικὴ πράξη υἰοθετεῖται ἡ συντηρητικότερη ἐκδοχή, αὐτὴ πού εἶχαν συνηθίσει νά ἀκούνε οἱ πιστοί, καί ὄχι τὸ ἐπίσημο κείμενο πού προορίζεται γιὰ μελέτη, ἐνῶ τὸ πλέον «πιστό» κείμενο παραθεωρεῖται.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Ἰερώνυμος, στὴν ἀναθεώρηση τῆς Βίβλου, διατήρησε κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ὑπάρχουσα μορφή σέ χωρία πού μνημονεύονταν συχνά καί ὡς ἐκ τούτου ἦταν πολὺ γνωστά. Στάθηκε μέ σεβασμὸ ἀπέναντι στοῦ ἑλληνικοῦ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀλλὰ καί ὑπολόγισε σοβαρὰ τὴν *consuetudo* τῶν Γραφῶν πού ἐπικρατοῦσε στὸν κόσμον. Πολὺ συχνά ἐπαναλαμβάνει πὼς ἔκανε ὅ,τι καλύτερο μποροῦσε γιὰ νά διαφυλάξει τὸ αἶσθημα τῆς χριστιανικῆς κοινότητας: *ὅπου ἦταν τὸ ἴδιο νόημα δέν θελήσαμε νά μεταβάλουμε τὴ συνήθεια τῶν ἀρχαίων μεταφραστῶν γιὰ νά μὴν διαταράξουμε τὴ μελέτη τοῦ ἀναγνώστη εἰσάγοντας ὑπερβολικά καινοφανῆ πράγματα*⁴⁹.

Ἀξίζει ἐδῶ νά θυμίσουμε ὅτι ἡ ἀναθεωρημένη μετάφραση τοῦ Ἰερωνύμου, παρὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς λόγῳ τῆς τεράστιας ποικιλίας καί ἀναξιόπιστίας τῶν ὑπάρχουσῶν μεταφράσεων, ἔγινε ἐπίσημα ἀποδεκτὴ μόνον πολλοὺς αἰῶνες μετὰ, στὴ Σύνοδο τῆς Τριδέντου⁵⁰.

Τὴ σημασία τῆς *συνήθειας* καί τούς κινδύνους πού περικλείει ἡ ἀντικατάσταση τῆς παραδεδομένης μετάφρασης ἀπὸ μία καινούργια ἐπισημαίνει μέ ἐντυπωσιακὸ τρόπο καί ὁ Αὐγουστίνος. Ἡ χριστιανικὴ κοινότητα, σημειώνει, ἔχει συνηθίσει τόσο πολὺ σέ κάποιες ἐκφράσεις, σέ κάποια ἐντυπωσιακά μοτίβα καί σέ κάποιες ἐποικιοδομητικὲς ἱστορίες⁵¹, ὥστε κάθε μεταβολὴ ἦταν ἐπόμενο νά δημιουργήσει ταραχὴ καί νά προκαλέσει ἀντίδραση. Ὅταν στὴν Ἐκκλησία τῆς Οὐᾶ, στὴ Βόρεια Ἀφρική, ἀναγνώστηκε ἡ περικοπὴ τοῦ Ἰωνᾶ στὴ νέα μετάφραση τοῦ Ἰερωνύμου, στὴν ὁποία ἡ «κολοκυθία» εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ «κισσό», προ-

κλήθηκε τέτοια ἀναταραχή, ὥστε ὁ ἐπίσκοπος ἀναγκάστηκε νά διορθώσει ἐσπευσμένα τό κείμενο γιά νά μήν μείνει ἡ ἐκκλησία δίχως κόσμος⁵². Ἡ ἐντύπωση ὅτι δῆθεν εἰσάγεται κάτι καινοφανές πού πλήττει τό κῦρος τῶν Ἑβδομήκοντα θά προκαλοῦσε μέγα σκάνδαλο καί θά τάρασσε τό λαό τοῦ Χριστοῦ: *ne contra septuaginta auctoritatem tamquam novum aliquid proferentes magno scandalo perturbemus plebes Christi!*⁵³

Λειτουργικά Κείμενα

Τά δεδομένα πού ἀφοροῦν εἰδικά στή μετάφραση λειτουργικῶν κειμένων εἶναι συγκριτικά πολύ περιορισμένα. Οἱ τοπικές ἐκκλησίες εἶχαν διαμορφώσει τή δική τους λατρευτική παράδοση, ἐνῶ ὅπου προέκυψε ἡ ἀνάγκη διαγλωσσικῆς μετάφρασης, ἡ Ἐκκλησία ἀναποκρίθηκε θετικά. Γενικά, ἡ ἀκουστική ἐξοικείωση τοῦ πιστοῦ μέ τά κείμενα τῆς λατρείας, μαζί μέ τήν πολυπλοκότητα καί πολυμορφία τῶν κειμένων αὐτῶν ὅσον ἀφορᾶ στό θεολογικό-δογματικό, ἱστορικό, λογοτεχνικό καί πολιτισμικό φορτίο, τό ὁποῖο καλεῖται νά διαχειριστεῖ ὁ μεταφραστής, στή διαχρονία καί συγχρονία του, καθιστοῦν τό μεταφραστικό ἐγχείρημα ἰδιαίτερα σύνθετο καί περίπλοκο. Οἱ δυσκολίες αὐτές συνεπάγονται μία πιά συντηρητική γενικά στάση στό θέμα τῆς μετάφρασης τῶν κειμένων τῆς λατρείας, ἡ ὁποία ὅσον ἀφορᾶ ἰδιαίτερα στά ὑμνολογικά κείμενα, στά ὁποία τό μουσικό μέλος δημιουργεῖ διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης, συχνά ἀγγίζει τά ὅρια τῆς ἄρνησης⁵⁴.

Θά ἀναφερθοῦμε σέ δύο χαρακτηριστικά στοιχεία, πού, μεταξύ ἄλλων, φαίνεται νά μεγαλώνουν τή δυσκολία ἀποδοχῆς μίας μεταγλωττισμένης μορφῆς ἐνός λειτουργικοῦ κειμένου:

I. Τό πρῶτο ἀφορᾶ στό μέλος καί στό ρυθμό πού συνοδεύει τά κείμενα καί πού συντελεῖ στή δημιουργία καί μίας ἀκουστικῆς συνήθειας, ἀναπόσπαστα δεμένης μέ τό λόγο. Ἄν ἦταν τόσο δύσκολο νά διαφοροποιηθοῦν τά βιβλικά κείμενα, ἀντιλαμβανεται κανεῖς πόσο δυσκολότερο ἦταν κάτι τέτοιο γιά τά λειτουργικά ὑμνολογικά ἀκούσματα, ἐκεῖ ὅπου συνυπάρχει τό μέλος.

Γιά τήν καταλυτική ἐπίδραση πού ἀσκεῖ διαχρονικά τό ἀκουστικό μέρος τῆς ὑμνολογίας θά ἀναφέρουμε δύο παραδείγματα. Τό ἕνα προέρχεται ἀπό

μαρτυρία τοῦ 4ου αἰ., σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἑλληνική γλῶσσα, ὡς ἡ πρωταρχική γλῶσσα τῆς θείας Λειτουργίας, ἀσκοῦσε τόση γοητεία ἀκουστικά στους Λατίνους ὥστε, «οἱ Λατῖνοι νά ψάλλουν στήν ἑλληνική γλῶσσα, γιατί τούς ἔτερεπε ὁ ἦχος τῶν λέξεων, ἄν καί ἀγνοοῦσαν τό περιεχόμενο τῶν λόγων τους»⁵⁵. Καμιά ἐπίκληση φαίνεται νά μήν τούς ἄγγιξε τόσο βαθιά ὅσο τό λειτουργικό *Κύριε ἐλέησον*, πού μαζί μέ τό *Τρισάγιο* ἀποτελοῦν τά πιά ἀγαπητά ἑλληνικά στοιχεία στίς δυτικές λειτουργίες, ἐνῶ ἑλληνολατινικά ἀναγνώσματα ἀπό τήν Καινή καί Παλαιά Διαθήκη εἶχαν εἰσχωρήσει στό ρωμαϊκό τυπικό καί στίς πανηγυρικές παπικές λειτουργίες.

Μία ἄλλη μαρτυρία γιά τήν καθοριστική συμβολή τοῦ μουσικοῦ μέλους στήν πρόσληψη τοῦ περιεχομένου τῶν λειτουργικῶν κειμένων ἀκόμη καί ἀπό τούς ἀγραμμάτους, ἀλλά καί τό ρόλο τῆς ἀκοῆς, τοποθετεῖται αἰῶνες μετά καί τήν ἀντλοῦμε ἀπό τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη: «*Διά τῆς πατροπαράδοτου ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὄχι μόνον τά ἱερά ἄσματα ἐγίναν προσφιλή καί οἰκεία εἰς τήν ἀκοήν, καί ἡ γλῶσσα, εἰς ἣν ταῦτα εἶναι γεγραμμένα καταληπτή, ὡς ἔγγιστα, καί εἰς τούς ἀγραμμάτους, ἀλλά καί αὐτά τῶν θείων Εὐαγγελίων τά ῥήματα ...κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τήν ἀκοήν καί βαθυτέρον ... εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τάς καρδίας*»⁵⁶.

Ἐνα ἐπιπλέον ζητούμενο στή μετάφραση τῶν ποιητικῶν ἰδιαίτερα κειμένων πού περιλαμβάνονται στή λειτουργική πράξη ἀποτελεῖ ὁ ρυθμός τῶν κειμένων αὐτῶν, κάτι πού ἐπαυξάνει τό βαθμό δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματος. Σέ μετάφραση τοῦ Ψαλτηρίου πού ἐπιχειρεῖ ὁ Αἰμίλιος Πόρτος, ἔλληνας λόγιος τοῦ 16ου αἰώνα, σημειώνει ὅτι τολμᾷ νά δοκιμάσει νά μεταφράσει ἐκ νέου τό κείμενο αὐτό, γιατί, παρᾶ τό γεγονός ὅτι ἔχει μεταφραστεῖ *ὑπό διαφόρων ἀνδρῶν ἑλληνικοῖς μέλεσιν ἐν τούτοις, σημειώνει, οὐδέ τοῖς αὐτοῖς μετροῖς πάντας κερῆσθαι*⁵⁷.

II. Τό δεύτερο στοιχεῖο σχετίζεται μέ τό ὅτι ἐν προκειμένῳ ἔχουμε μία ἐνδογλωσσική μετάφραση καί ὄχι μία μετάφραση ἀπό μία τελείως ἀγνωστή ξένη γλῶσσα, τήν ὁποία εἶναι δεδομένο ὅτι δέν εἴμαστε σέ θέση νά κατανοήσουμε, γεγονός πού καθιστᾷ τήν ἀναγκαιότητα τῆς μετάφρασης ἀαντίρροπη.

Ειδικότερα ο βαθμός αποδοχής της ένδογλωσσικής μετάφρασης⁵⁸ από τα αρχαία στα νέα ελληνικά, στην οποία ανήκει και η μετάφραση των λειτουργικών κειμένων, συναρτάται γενικότερα και με το γλωσσικό μας ζήτημα και τη στάση έναντι της αρχαιότητας, με ακραίες κάποτε εκφάνσεις και αφορὰ όχι μόνο στα εκκλησιαστικά κείμενα αλλά και στα κείμενα της κλασικής γραμματείας. Αυτή η διάσταση οδήγησε κατά καιρούς σε ὄξυνση τοῦ προβλήματος.

Από την ιστορία της μετάφρασης προκύπτει ὅτι ἡ χρήση της ἀπλής ἐλληνικῆς γλώσσας στὸν πεζὸ λόγο πού γενικεύεται ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα, ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴ μετάφραση καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, μία κίνηση πού μεγαλώνει κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα⁶⁰. Ἡ μετάφραση ὅμως τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἰδιαίτερα τῶν λειτουργικῶν κειμένων ἦταν περιορισμένη, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ δυσκολία κατανόησης τῶν κειμένων αὐτῶν εἶναι δεδομένη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μάλιστα ἐκπονοῦνται μία σειρά ὑπομνηματιστικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα προφανῶς στοχεύουν στὸ νὰ βοηθήσουν τοὺς πιστοὺς νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν κειμένων⁶¹. Ἡ στροφή στα ὑπομνηματιστικά ἔργα ὑποδηλώνει παράλληλα καὶ τὴ συνειδητοποίηση μίας ἄλλης βασικῆς προϋπόθεσης γιὰ τὴν κατανόηση ἑνὸς κειμένου, γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐρμηνεία. Διαφορετικὲς ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις ὁδηγοῦν καὶ σὲ διαφορετικὲς μεταφραστικὲς ἀποδόσεις καθὼς καὶ σὲ ἀμφισβήτηση τῶν ὑπαρχουσῶν καὶ ἀνάγκη ἀναθεώρησής τους ἢ ἐκπόνησης νέων μεταφραστικῶν προσεγγίσεων. Στὸ πλαίσιο αὐτὰ ὁ Αἰμίλιος Πόρτος, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε λίγο πρὶν, προσθέτει ὅτι ἡ ἀνάγκη μίας νέας μετάφρασης τῶν Ψαλμῶν προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ προγενέστεροι οὐδ' ἐν τῇ αὐτῇ τῇ ἐρμηνεύσει ὁμοφρονεῖν⁶².

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ ἀνάγκη κατανόησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων δέν ἀφορὰ μόνο τοὺς λαϊκοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερωμένους, στοὺς ὁποίους ὡς ἕνα μεγάλο βαθμὸ ἀπευθύνονται τὰ ὑπομνηματιστικά ἔργα. Ἡ δυνατότητα πρόσβασης τῶν ἱερωμένων στὸ νόημα τοῦ κειμένων τὰ ὁποῖα ἀναγινώσκονται ἢ ἐκφωνοῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν εἶναι τὸ ἀπαραίτητο ἐφόδιο γιὰ τὴ μετάδοσή τους ἐν συνέχειᾳ στὸ ποίμνιο⁶³.

Ὅσοσο, παρὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς δυσκολίας κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τῶν κειμένων, ἰδιαίτερα τῆς λειτουργικῆς πράξης, καὶ παρὰ τὸν «θησκευτικὸ οὐμανισμό»⁶⁴ ἢ ἐκκλησιαστικὸ δημοτικισμό⁶⁵ πού ἐμφανίζεται τὸν 17ο αἰ καὶ στρέφεται σὲ μεταφράσεις κειμένων τῆς Γραφῆς στὴν ὀμιλούμενη γλώσσα, ἡ ἀποδοχὴ τῆς μετάφρασης τῶν κειμένων αὐτῶν στὴν νέα ἐλληνικὴ δέν ἦταν ποτέ δεδομένη, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ «Εὐαγγελι(α)κά», δηλ. τὴν ἀντίδραση πού συνάντησε ἡ ἔκδοση τῆς μετάφρασης τῆς *Καινῆς Διαθήκης* (1901) ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Πάλλη. Μία παρόμοια ἀντίδραση ὅμως ἐπαναλήφθηκε δύο χρόνια ἀργότερα, με ἀφορμὴ τώρα θεατρικὴ παράσταση σὲ μετάφραση ἑνὸς κλασικοῦ κειμένου τῆς *Ὁρσειας* τοῦ Αἰσχύλου⁶⁶, γνωστὴ ὡς «Ὁρσειακά», γεγονός πού ἀποδεικνύει ὅτι τὸ θέμα, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, δέν εἶναι μόνο ἐκκλησιαστικὸ.

Σύμφωνα με ἄλλες ἐκτιμήσεις, ἡ ἀρνητικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴ μεταγλώττιση τῶν κειμένων σὲ ἀπλή γλώσσα τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἀποτελεῖ ἐπίσης ἕνα εἶδος ἀντίδρασης στὸ γεγονός ὅτι ἡ λαϊκὴ γλώσσα χρησιμοποιεῖται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στα πλαίσια τῆς προπαγάνδας καὶ νὰ μὴν εἶναι ἀποτέλεσμα κάποιας ἰδεολογικῆς ἢ θεωρητικῆς ἀντιληψῆς⁶⁷. Ἡ στάση ὅμως αὐτὴ δέν διακρίνεται γιὰ τὴ συνέπειά της, δεδομένου ὅτι πρὸς τὸν ἴδιο σκοπὸ ἀποβλέπουν καὶ ὅσοι ἐπιχειροῦν νὰ ἐφαρμόσουν τὴν ἀντίθετη λογικὴ: με τὴ χρήση τῆς ἀπλής γλώσσας προσπαθοῦν νὰ ἐπικοινωνήσουν με τὸ ποίμνιο τους καὶ νὰ τὸ διαφωτίσουν, προκειμένου νὰ ἀντισταθεῖ στὴν προπαγάνδα τῆς καθολικῆς ἢ προτεσταντικῆς ἐκκλησίας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δέν ἀπουσιάζουν καὶ ἀντιμεταφραστικὰ ἐπιχειρήματα, πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κατανόηση δέν εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ γιὰ τὸν ἁγιασμό τῶν πιστῶν⁶⁸.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ σκοπιά, ὅσον ἀφορὰ σ' αὐτὴ καθαυτὴν τὴ μεταφραστικὴ προσέγγιση, στὴν ἐνδογλωσσικὴ μετάφραση πού γίνεται ἀπὸ τὰ αρχαία στα νέα ελληνικά, διακρίνεται μία ἔνταση καὶ «ἀντίσταση» μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη πού παρατηρεῖται σὲ μία διαγλωσσικὴ μετάφραση, λόγω τῆς ἀνταγωνιστικῆς σχέσης τῆς μεταφραστικῆς πρὸς τὴ μεταφραζόμενη γλώσσα. Ἔτσι, ἡ συχνὴ ἀμφισβήτηση τῆς ἐπάρκειας τῆς νέας

έλληνικῆς ἔναντι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας συνεπάγεται τό πρόβλημα τῆς ἰσοδυναμίας, γιά τό ὅποιο κάναμε λόγο, καί τό ὅποιο φέρνει στήν ἐπιφάνεια ἀπό μία ἄλλη σκοπιά τό πρόβλημα τῆς μεταφρασσιμότητας.

Οἱ μεταφραστές συχνά ἀπολογοῦνται γιά τό μεταφραστικό τους ἐγχείρημα καί διατυπώνουν τήν ἀμηχανία τους, ὅσον ἀφορᾷ στό μεταφραστικό ἀποτέλεσμα. Εἶναι γεγονός ὅμως ὅτι, ἀναγνωρίζοντας τή δυσκολία τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων νά κατανοήσουν τό πρωτότυπο κείμενο, ἐπιχειροῦν νά μεταφέρουν ἐκκλησιαστικά κείμενα σέ ἀπλούστερη γλωσσική μορφή καί, προκειμένου νά προλάβουν κάποιες ἀντιδράσεις, ἐπικαλοῦνται προγενέστερες μεταφραστικές ἀπόπειρες καί τονίζουν πώς ἀναλαμβάνουν τή μεταγλώττιση τῶν κειμένων αὐτῶν γιά τήν ὠφέλεια τοῦ ποιμνίου. Ὁ Ἰωάννης Ναθαναήλ, στό ἔργο του *Ἡ θεία Λειτουργία μετά ἐξηγήσεων διαφόρων διδασκάλων*, σημειώνει: «μηδεῖς μου κατηγορεῖτω τοῦ τά ἐν ἀκριβεῖ πάλα φράσει ἑλληνικῶς χαραχθέντα εἰς ἀπλήν λέξιν μετοχτευσασμένου, αὐτοί γάρ οἶδατε καλῶς πρό ἡμῶν ἄλλους τό ὅμοιον πεποιηκότας»⁶⁹.

Αὐτή ἡ ἀπολογητική διάθεση τῶν μεταφραστῶν καί ἡ ὁμολογία τῆς ἀδυναμίας τους νά δημιουργήσουν ἕνα ἀπόλυτα ἰσοδύναμο ἔργο μέ τό πρωτότυπο τούς ὀδηγεῖ σέ δίγλωσσες ἐκδόσεις, ἀντίστοιχες μέ τά δίγλωσσα χειρόγραφα τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ μετάφραση τυπώνεται ἀντίκρου στό πρωτότυπο γιά νά μπορεῖ ὁ καθένας νά ἐλέγχει τήν πιστότητα τῆς ἀπόδοσης. Ἐνδεικτικά εἶναι ὅσα διαβάζουμε στή δίγλωσση ἐκδοση τοῦ *Εὐαγγελίου εἰς τήν Ἑλληνοβλαχικήν*: «ἵνα ἂν τύχη τίποτα σφάλμα ἢ ἀμφιβολία εἰς τό Εὐαγγέλιον ὅπου εἶναι ἐρμηνευμένον εἰς τήν γλῶσσάν των, διαλύηται ἡ ἀμφιβολία καί διορθοῦται ὡσάν ὅπου ἡ νέα Διαθήκη συνεγράφη παρά τῶν ἀποστόλων εἰς γλῶσσαν Ἑλληνικήν»⁷⁰.

Μία ἄλλης μορφῆς μεταφραστική δυσκολία ἦ, μᾶλλον, ἀμηχανία συναρτᾶται μέ τό γεγονός ὅτι, καθώς ἔχουμε μία ἐνδογλωσσική μετάφραση-μεταγλώττιση, οἱ μεταφραστές ἔρχονται ἀντιμέτωποι μέ τήν προβληματική πού ἀφορᾷ σέ λέξεις, φράσεις, ὅρους καί δομές πού συχνά κρίνεται σκόπιμο νά παραμείνουν ἀμετάφραστα, συνήθως γιάτί θεωροῦν ὅτι δέν βρῖσκουν ἱκανοποιητικές καί ἰσοδύναμες ἀποδόσεις στά νέα ἑλληνικά.

Ἀκόμη καί ἐπώνυμοι τεχνῖτες τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου στέκουν μέ δέος μπροστά στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό λόγο. Ὁ Γιώργος Σεφέρης, πού χαρακτηρίζει μέ τόν ὄρο «μεταγραφή» τό μεταφραστικό του ἐγχείρημα, στό προλόγισμα στό *Ἑσμία Ἀσμάτων* σημειώνει: «Μέ τ' ἀρχαῖα κείμενα, ἐννοῶ τά ἑλληνικά, μοῦ συμβαίνει τοῦτο τό ἰδιότροπο: ὅσες φορές –καί δέν εἶναι λίγες– δοκιμάζω νά τά μεταφράσω, σταματῶ πάντα σέ κάποιο σημείο μέ τή σκέψη: Μά τοῦτο εἶναι τόσο ὠραῖο, γιάτί νά τ' ἀλλάξει κανεῖς;»⁷¹. Εἶναι μία ἐρώτηση πού ἀκούγεται καί σήμερα ἀπό ὅσους ἀντιτίθενται στή μεταγλώττιση τῶν κειμένων τῆς λατρείας. Ὁ ἴδιος ποιητής, στήν εἰσαγωγή του στή μετάφραση τῆς *Ἀποκάλυψης* τοῦ Ἰωάννη, δείχνει ἕναν ἀπόλυτο σεβασμό ἔναντί του πρωτοτύπου, στάση πού δέν φαίνεται νά εἶναι μακριά ἀπό τίς θέσεις τοῦ Ἱερωνύμου: «Προσπάθησα νά μείνω ὅσο μποροῦσα πιό κοντά στό παλαιό κείμενο κρατώντας, ἂν μου τό συγχωροῦσε ἡ γλώσσα μας, τή δομή καί τίς λέξεις τοῦ πρωτοτύπου». Ἔτσι, μέ ἐκδηλη ἐπιφυλακτικότητα, θίγει τό θέμα τῆς ἀναγκαιότητας τῆς μετάφρασης καί ταυτόχρονα τῆς προσκόλλησης στό πνεῦμα τοῦ κειμένου, στηλιτεύοντας τίς ὅποιες παραφράσεις καί ἀνεύθυνες ἀποδόσεις τῶν κειμένων αὐτῶν: «Κι ἐγώ ὁ ἴδιος δέ θά δοκίμαζα τούτη τήν ἀπόπειρα ἂν δέν ἔβλεπα μέ λύπη μεγάλη πόσο χειροτερεύουν οἱ μεταφράσεις καί παραφράσεις τῶν Γραφῶν πού ὡστόσο κυκλοφοροῦν πλατιά. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη ἡ θέση μας εἶναι πολύ χειρότερη παρά στόν καιρό τῆς Τουρκοκρατίας». Ἀκόμη καί τό θέμα τῶν δογματικῶν ἀποκλίσεων δέν ἀφήνει νά περάσει ἀπαρατήρητο στό πλαίσιο τῆς μεταφραστικῆς του προβληματικῆς ὁ Σεφέρης: «Ἐχω ἀκούσει τήν ἄποψη ὅτι ἡ μετάφραση τῶν Γραφῶν μπορεῖ νά προκαλέσει δυσχέρειες δογματικές. Ἀλλά ποτέ δέν ὑποστήριξα, οὔτε τό διανοήθηκα ποτέ, ὅτι εἶναι δυνατό ἡ μετάφραση ν' ἀντικαταστήσει τό πρωτότυπο, εἴτε ὅταν πρόκειται γιά τό δόγμα, εἴτε ὅταν πρόκειται γιά τή λατρεία. Αὐτά τά θέματα ἀνήκουν ἀποκλειστικά στήν Ἐκκλησία καί δέν πέφτει κανένας λόγος σ' ἐμᾶς τοῦς λαϊκοῦς». Μέ ἀπόλυτο σεβασμό στό πρωτότυπο κείμενο, καταλήγει: «Ἄλλωστε δημοσιεύω, πλάι στή μεταγραφή μου, καί τό πρωτότυπο, τονίζοντας ὅσο μπορῶ, πώς αὐτό εἶναι τό μόνο ἔγκυρο γιά τό

δόγμα καί τή λατρεία»⁷². Σημειώτεον ὅτι πίσω ἀπό τή φράση «τό μόνο ἔγκυρο γιά τή λατρεία», θά μπορούσε ἴσως νά διακρίνει ὁ ἀναγνώστης μία συντηρητικότερη στάση ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα στή μεταγλώττιση κειμένων πού ἀνήκουν στή λατρευτική πράξη.

Ἄλλά καί ὁ Ὀδυσσεύς Ἑλύτης, στή μετάφραση τῆς *Ἀποκάλυψης*, γιά τήν ὁποία προτιμᾷ τόν χαρακτηρισμό «μορφή στά νέα ἑλληνικά», προχωρώντας παραπέρα, σημειώνει: «*Μερικές λέξεις ἢ ὄρους, κάποτε καί φράσεις ὀλόκληρες, προτίμησα νά τίς ἀφήσω μέ τή μορφή πού ἔχουν στό πρωτότυπο, ἔτσι ὥστε νά μήν ἀλλοιωθεῖ ὁ μυστικός καί ὑπερβατικός χαρακτήρας τοῦ κειμένου*»⁷³.

Σκέψεις - Προτάσεις

Ἡ ἐνδεικτική παρουσίαση δεδομένων πού προηγήθηκε, στό περιορισμένο πλαίσιο μίας ἀνακοίνωσης, μᾶς ἐπιτρέπει κάποιες σκέψεις πάνω στό θέμα τῆς διαμόρφωσης τοῦ λειτουργικοῦ λόγου τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας σήμερα:

1. Τό πρώτο βῆμα θά μπορούσε νά εἶναι ἡ καλλιέργεια μεταφραστικῆς παιδείας⁷⁴ καί ἡ ἐκπόνηση ἐπιμελημένων μεταφράσεων πού νά πληροῦν ὅσο τό δυνατόν περισσότερες προϋποθέσεις εὐρύτερης ἀποδοχῆς, ὅπως ἐπίγνωση τῶν ὀρίων καί τῶν προβλημάτων μίας μεταφραστικῆς ἐργασίας, ἀξιοποίηση ὅλων τῶν ὑπαρχόντων μεταφρασμάτων μέ κριτικό πνεῦμα, αὐτοκριτική καί αὐτεπί-

γνωση, πού διακρίνει ὅλους σχεδόν τούς μεταφραστές καί ὀδηγεῖ συχνά σέ ἀπολογία γιά τήν ἀδυναμία τους νά ἀποδώσουν μέ ἀπόλυτη πιστότητα τό πρωτότυπο. Αὐτή ἡ ἐπίγνωση συνεπάγεται ἐν τέλει τήν ὁμολογία καί τήν παραδοχή ὅτι τό πρωτότυπο πάντα μπορεῖ νά ἀφήνει περιθώρια γιά μία νέα, βελτιωμένη ἢ, ἔστω, διαφορετική μεταφραστική προσέγγιση. Τελικός στόχος θά εἶναι μία κοινή μετάφραση γιά τά κοινά λατρευτικά κείμενα, πού θά συνυπολογίσει σοβαρά τούς ἀποδέκτες.

2. Παράλληλα ἀπαιτεῖται ἴσως ἡ σταδιακή ἐξοικείωση τοῦ πιστοῦ μέ τό μεταφρασμένο κείμενο, δίχως ὅμως νά στερηθεῖ τή μοναδική αἴσθηση τοῦ πρωτοτύπου. Ἡ ποιμαντική μέριμνα γιά κυκλοφορία τῶν κειμένων αὐτῶν ἀρχικά στήν πρωτότυπη καί μεταφρασμένη παράλληλα μορφή, μέ ταυτόχρονη ἐνημέρωση τοῦ ποιμνίου γιά τά ὄρια κάθε μετάφρασης ἀλλά καί τό σκοπό πού αὐτή καλεῖται νά ὑπηρετήσῃ, θά μπορούσε, πιθανόν, μέ βάση ὅσα μᾶς διδάσκει ἡ ἱστορία τῆς μετάφρασης, νά ἀνοίξει ἕναν δρόμο γιά εὐρύτερη ἀποδοχή τῆς, ὄχι μέ διάθεση «κατακτητική», ὅπως συνέβαινε στή μεταφραστική πράξη τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἀλλά μέ διάθεση ἀγαπητική, ὅπως ἀρμόζει στό πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ⁷⁵. Στήν ὑπηρεσία μίας τέτοιας προοπτικῆς καλεῖται νά τεθεῖ καί κάθε ἀξίопιστος καί τεκμηριωμένος διάλογος γιά τό ζήτημα τῆς λειτουργικῆς γλώσσας σήμερα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡ σχετική βιβλιογραφία εἶναι πολύ πλούσια καί ἐνδιαφέρουσα. Ἐνδεικτικά μόνο παραθέτω: Στέλιου Ράμφου, *Τέχνη ἀχειροποίητη, λόγος ἀμετάφραστος, Σύναξη*, τεῦχος 20, Ὀκτ.-Δεκ. 1986, σελ. 33-37, π. Βασιλείου Θεομοῦ: *Ὁ λόγος ὡς προσωπεῖο: Περί τῆς ἀμυντικῆς λειτουργίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας*, Σύναξη, τεῦχος 66, Ἀπρ. - Ἰοῦν. 1998, σελ. 26-32, Καίτης Χιωτελλῆ: *Τό περί τήν μετάφρασιν δίλημμα*, Σύναξη τεῦχος 72, Ὀκτ. - Δέκ. 1999, σελ. 1519, π. Νικολάου Λουδοβίκου: *Περί τήν μετάφραση τῶν Λειτουργικῶν μας κειμένων καί τά προβλήματά της* Σύναξη, τεῦχος 72, Ὀκτ. - Δεκ. 1999, σελ. 8-12, Παν. Παπαθεοδώρου: *Λόγος ἀμετάφραστος, Ἐφημέριος* 46 (1997) 24. Εἰδικά γιά τά ὑμνολογικά κείμενα ἐνδιαφέρουσα ἡ μελέτη τοῦ Π. Σινόπουλου: *Ἡ ἀντιμεταφραστική παράδοση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων. Αἷτια καί προτάσεις* στό *Πρωτότυπο καί μετάφραση*, (Πρακτικά Συνεδρίου, Ἀθήνα 11-15 Δεκεμβρίου 1978), Ἀθήνα 1980, 233-259· στή μελέτη θίγεται τό θέμα τῆς μετάφρασης τῶν ὕμνων - ὡς πρός τό περιεχόμενο καί ὡς πρός τό μέτρο- καί μάλιστα στό πλαίσιο τῆς ἐνδογλωσσικῆς, ἀλλά καί τῆς διαγλωσσικῆς μετάφρασης.
2. Ἄξιζει νά σημειωθεῖ ὅτι μέχρι καί τά μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἡ μετάφραση δέν ὑπῆρξε πρωτεῦον ἀντικείμενο στήν ἱστορία καί τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας, μέ ἐξάιρεση τῆς μετάφρασης τῆς Βίβλου. Ἐνδεικτική εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Βαλερύ Λαζμπώ γιά τόν μεταφραστή ὡς παραγκωνισμένου ἐπαίτη («Le traducteur est meconnu;

- il est assis a la dernière place; il ne vit pour ainsi dire que d' amores»), βλ. G. Steiner, *Μετά τή Βαβέλ*, (μετάφρ. Γρ. Κονδύλης), Ἀθήνα 2004, σελ. 456.
3. Μία ἐνδιαφέρουσα πληροφορία γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς προφορικῆς μετάφρασης ἐντοπίζουμε ἤδη στό βιβλίο τοῦ Νεεμία 8,1-8 (γύρω στό δεύτερο μισό του πέμπτου αἰώνα π.Χ.). Ὁ Ἑσδρας, ἱερέας καί γνώστης τοῦ Νόμου, ἀναλαμβάνει τήν ἀνάγνωση καί ἐξήγηση τοῦ Νόμου μπροστά στό λαό πού εἶχε συγκεντρωθεῖ στήν πύλη τῶν Ὑδάτων. Ὅρισμένοι λευίτες, πού ἀναφέρονται ὀνομαστικά, ἐξηγοῦσαν τό νόμο ἀφοῦ πρῶτα μετέφραζαν προφορικά. Ἡ μετάφραση ἦταν ἀναγκαία, ἐφόσον τό βιβλίο τοῦ Νόμου ἦταν γραμμένο στά ἐβραϊκά, ἀλλά ὁ λαός εἶχε μάθει στή Βαβυλώνα τήν ἀραμαϊκή γιά τήν καθημερινή χρήση καί δέν ἦταν σέ θέση νά τόν κατανοήσει., βλ. Nida, *Toward a Science of Translating*, ὁ.π., σελ. 11 καί *Ἡ Ἁγία Γραφή (Παλαιά καί Καινή Διαθήκη), Μετάφραση ἀπό τά πρωτότυπα κείμενα*, Ἑλληνική Βιβλική Ἐταιρεία, Ἀθήνα 2003, σελ. 634 σημ. κε.
  4. Γιά τίς ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ ὅσον ἀφορᾷ στό χρόνο ἐκπόνησης τῆς μετάφρασης, βλ. Στ. Καλαντζάκης: *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 189-191.
  5. Ἀναλυτική παρουσίαση τῆς μεταφραστικῆς παραγωγῆς καί τῆς σχετικῆς προβληματικῆς βλ. Ἄννας Κόλτσιου-Νικίτη: *Μεταφραστικά ζητήματα τῆς ἐλληνόφωνης καί λατινόφωνης χριστιανικῆς γραμματείας. Ἀπό τοῦς Ἑβδομήκοντα ὡς τόν Νικόλαο Σεκουνδινό*, Θεσσαλονίκη 2009.
  6. Βλ. γενικά S. Brock, *Ἡ μετάφραση στήν ἀρχαιότητα* (μετάφρ. Ἰ. Βλαχόπουλος), στό: Α.-Φ. Χριστίδης (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς Γλώσσας. Ἀπό τίς ἀρχές ὡς τήν Ὑστερή Ἀρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 649-661, καί τοῦ ἰδίου *Μεταφραστικές πρακτικές στήν ἀρχαιότητα*, στό: Α.-Φ. Χριστίδης, ὁ.π., σελ. 647 ἐξ.
  7. Ἡ ἀντικειμενικότητα πού ἀπαιτεῖται γενικά ἀπό τόν κάθε μεταφραστή –καί ἰδιαίτερα ἐνός θεολογικοῦ βέβαια κείμενου– προϋποθέτει μία μετάφραση πού δέν πρέπει νά δώσει οὔτε σάν μορφή οὔτε σάν περιεχόμενο τίποτε περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπό αὐτό πού δίνει τό πρωτότυπο. Μέ ἄλλα λόγια ὁ μεταφραστής πρέπει «τό μόνο πού κοιτάζει νά εἶναι νά ἐξαφανιστεῖ πίσω ἀπό τό συγγραφέα», βλ. Ἰ. Θ. Κακριδής: *Τό μεταφραστικό πρόβλημα* (Βιβλιοθήκη τοῦ Φιλολόγου 7), Ἀθήνα 1966, σ. 11. Ἡ προσκόλληση στήν κατά λέξη ἀπόδοση ἀπό τή μία γλώσσα στήν ἄλλη ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος προστασίας ἐνάντια σ' ὀποιαδήποτε ἀλλαγῆ, καθῶς καί στήν εἰσαγωγή ψευδῶν ἢ αἰρετικῶν ἀπόψεων σ' ἕνα θεολογικό κείμενο. Μία κατά λέξη μετάφραση ἀπαλλάσσει κατά κανόνα τόν μεταφραστή ἀπό ὀποιαδήποτε εὐθύνη γιά τίς ἀπόψεις πού διατυπώνονται στό κείμενο καί ἡ εὐθύνη ἀνήκει στό συντάκτη τοῦ πρωτότυπου κείμενου, βλ. W. Schwarz, *The Meaning of Fides Interpres in Medieval Translation*, *JThS* 45 (1944), σ. 76. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ γλωσσολόγοι, οἱ λέξεις εἶναι μοναδικές σέ κάθε γλώσσα. Δέν ὑπάρχουν στή γλώσσα, σέ ὀποιαδήποτε φυσική γλώσσα, ἔστω καί δύο λέξεις πού νά εἶναι ἀπολύτως ὅμοιες, βλ. Γ. Μπαμπινιώτης: *Ἡ μοναδικότης τῆς λέξεως (Συμβολή στήν θεωρία τοῦ γλωσσικοῦ σημείου)*, *Σπείρα* 5, 1976, 11-12.
  8. Περὶ τῶν Αἰγυπτίων μυστηρίων 7,4: *πρῶτος καί παλαιότερος ἐστὶν ὁ τοιοῦτος τρόπος τῆς φωνῆς.*
  - 9 *οὐδέ γάρ πάντως τήν αὐτὴν διασώζειν διάνοιαν μεθερμηνευόμενα τά ὀνόματα, ἀλλ' ἔστι νά καθ' ἕκαστον ἔθνος ἰδιώματα, ἀδύνατα εἰς ἄλλο ἔθνος διὰ φωνῆς σημαίνεσθαι. ἔπειτα κἂν εἰ οἷόν τε αὐτά μεθερμηνεύειν, ἀλλά τήν γε δύναμιν οὐκέτι φυλάττει τήν αὐτήν, Περὶ τῶν Αἰγυπτίων μυστηρίων 7,5.*
  10. Μάλιστα ἐπισημαίνει: *ἐγὼ δέ πολλάκις τῆς αὐτῆς βίβλου τήν ἐρμηνείαν ἀρξάμενος Ἑλληνίδι γλώσση... καί ἐν μέσῃ ρεῦσιν τῆ γραφῆ ἐπεσχέθη τήν προθυμίαν τῶ τῆς ἱστορίας μεγέθει, διότι ἔξω ἔλειν ἔμελλον αὐτήν· θεοῖς γάρ μόνοις ἀλλ οὐ θνητοῖς ἐφικτόν τὰς θεῶν διηγήσασθαι δυνάμεις*, Oxyrh. Pap. 11,1381, πρβλ. J. Leipoldt, *Von Übersetzungen und Übersetzen*, στό: S. Morenz (ἐπιμ.), *Aus Antike und Orient* (FS Schubart), Λειψία 1950, σελ. 56-63.
  11. Πρόκειται γιά κείμενα πού δημιουργήθηκαν ἀπό τόν 2ο αἰώνα μ.Χ. καί περιέχουν τή διδασκαλία γιά μία ἀνώτερη θεϊκὴ τριάδα (πατέρας - νοῦς - μία θηλυκὴ ζωτικὴ δύναμη), καθῶς καί ὑποδείξεις γιά μαγικὲς πρακτικὲς, βλ. A. J. Festugière, *La révélation d' Hermès Trismégiste*, Paris 1944-45.
  12. *Corpus Hermeticum*, ἐκδ. A. D. Nock καί A. J. Festugière 2, 231, 13-232, 15.
  13. Γιά τόν Ἰάμβλιχο βλ. G. O' Daly, "Jamblich", *RAC* 16 (1994) 1243-1259. Γιά τίς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στήν ἐρμηνευτικὴ του καί τήν ἐξηγητικὴ φιλολογία τῆς Ἀντιόχειας, βλ. B. D. Larsen, *Jamblique de Chalcis exegete et philosophe* (Aarhus 1972), σελ. 449-453.
  14. Ἰάμβλιχος, *Περὶ Μυστηρίων* 7,5. Πρβλ. W. C. Van Unnik, *De la règle μήτε προσθεῖναι μήτε ἀφελεῖν dans l'histoire du Canon*, *VChr* 3 (1949) 1-36. Στό ἴδιο πνεῦμα καί ὁ Μάξιμος Καλλιουπολίτης, μεταφράζοντας τήν Καινὴ Διαθήκη τόν 17ο αἰώνα σημειώνει: «εἰς τοῦτο τό ἔργον ἔχομεν μάρτυρα τόν Θεόν ὅτι οὐδέν ἐπροσθέσαμεν, οὐδέ ἐβγάλομεν», *BH*, 17ος αἰ., τ. 1, σελ. 369.

15. Βλ. S. Brock, *Aspects of Translation Technique in Antiquity*, GRBS 20,1 (1979) 77, σήμ. 19.
16. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι ο πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Εὐλόγιος χαρακτήρισε τή μετάφραση τόν 7ο αἰ. «οἰκονομία» τῆς Ἐκκλησίας. G. Dargon, “La règle et l’ expertise. Analyse de la notion d’ économie, στό *Religieuse Devianz, Untersuchungen zu sozialen, rächtlichen und theologischen Reaktionen auf religiöse Abweichung im westlichen und ostlichen Mittelalter*, D. Simon, Frankfurt am M. 1990, σελ. 4-5.
17. Πρόκειται γιά τήν πρώτη μαρτυρία σχετικά μέ τήν ἀποδοκιμασία τῆς μετάφρασης τῶν Ἑβδομήκοντα ἀπό τούς Ἰουδαίους καί προέρχεται ἀπό τόν ἀπολογητή καί μάρτυρα Ἰουστίνου, *Πρός Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος*, 68,7. Σέ ἐπιγραφές πού χρονολογοῦνται ἤδη στόν πρῶτο καί δεύτερο αἰώνα σέ ἰουδαϊκή κατακόμβη τῆς Ρώμης ἀπαντῶνται βιβλικά χωρία πού δέν προέρχονται ἀπό τή μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα Βλ. Π. Ἰ. Μπρατσιώτης: *Εἰσαγωγή εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην*, Ἀθήνα 1937, σελ. 560, σήμ. 4. [Ἡ πληροφορία γιά τίς ἐπιγραφές, σύμφωνα μέ τόν Μπρατσιώτη, ἀπό τόν N. Müller - N. Bees, *Die Inschriften der Jüd. Katakombe am Monteverde zu Rom* (1919)]. Ἡ αἴσθηση πού προκαλεσε ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐγκυρότητας καί ἀξιοπιστίας τοῦ μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος τῶν Ἑβδομήκοντα προκύπτει ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀποτυπώθηκε στήν παράδοση: Ἡ ἐροτή καί πανήγυρις μέ τήν ὁποία τιμοῦσαν τό γεγονός τῆς μετάφρασης, μετατράπηκε σέ ἡμέρα πένθους καί νηστείας. Βλ. Π.Ι. Μπρατσιώτης: *Εἰσαγωγή εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην*, ὁ.π., σελ. 560, σήμ. 3 καί A. Pelletier, *Lettre d’ Aristée a Philocrate. Introduction, texte critique, traduction et notes, index complet des mots grecs*, Paris 1962 (SC 89), σελ. 234.
18. Μάλιστα ὁ Ὁριγένης, μέσα ἀπό τή συνειδητοποίηση τῆς διαφορᾶς τῆς μετάφρασης ἀπό τό ἐβραϊκό πρωτότυπο, ὁδηγεῖται σέ μία διαφορετική ἀντίληψη γιά τή γλώσσα καί ἀντιμετωπίζει κριτικά κάθε μετάφραση.
19. Γιά τίς μεταφραστικές ἀπόψεις καί τήν κριτική τῶν Καππαδοκῶν βλ. ἀναλυτικά Ἄννας Κόλτσιου-Νικήτα: *Φιλολόγως Ζητοῦντες. Γλωσσικές ὀψεις καί ἀπόψεις στά κείμενα τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 329-377.
20. *Οὐχί τῇ ἐγγωρίῳ φωνῇ ἔχομεν τήν Παλαιάν Διαθήκην παρ’ ἡμῶν γεγραμμένην ... Ὅταν δέ γλῶττα ἐρμηνευθῇ εἰς ἑτέραν γλῶτταν, πολλήν ἔχει τήν δυσκολίαν. Καί ἴσασιν ἀκριβῶς, ὅσοι πολλῶν γλωσσῶν εἰσιν ἔμπειροι, πῶς οὐ δυνατόν πᾶσαν τήν σαφήνειαν τῆς φωνῆς τῆς ἐν τῇ οἰκείᾳ φύσει κειμένης μετενεγκεῖν εἰς τήν ἑτέραν μεταβάλλοντας γλῶσσαν. Τοῦτο οὖν αἴτιον τῆς δυσκολίας τῆς ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ γέγονε», *Περί ἀσαφείας τῶν προφητειῶν*, PG 56,178,4-16.*
21. Ὁ Μ. Φώτιος ἀπαριθμεῖ δέκα προβλήματα πού καλεῖται νά ἀντιμετωπίσει ὁ μεταφραστής τοῦ ἐβραϊκοῦ κειμένου, ἀνάμεσα στό ὁποῖο οἱ συνώνυμες ἐβραϊκές λέξεις, ἡ ἀδυναμία μεταφράσεως κάποιων λέξεων, ἡ ὑπαρξη λέξεων πού ἔχουν ἔννοια ἐνικοῦ καί πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ, ἡ ἀντίστροφη χρήση τοῦ γένους τῶν ὀνομάτων, ἡ παράλειψη ὄρων πρότασης κ.λπ. (*Λόγοι ἀσαφείας τῆς Γραφῆς, Ἀμφιλόχεια* PNB, 238-239), πρβλ. Ἡ. Οἰκονόμου: *Ἡ ἐβραϊκή γλώσσα καί οἱ Ἕλληνες Πατέρες*, ΔΒΜ 13 (1994) 33.
22. Πρόλογος 19-21, ἐκδ. A. Rahlfs
23. Οἱ μεταφραστικές ἀπόψεις τοῦ Ἰερωνύμου συμπεριλήφθηκαν στήν περίφημη Ἐπιστολή ὑπ’ ἄρ. 57 (*Ad Pammachium de optimo genere interpretandi*). Αὐτός ὁ μεταφραστικός ὁδηγός τοῦ Ἰερωνύμου γιά τήν ἐπίτευξη τῆς ἀριστης μετάφρασης ἔχει μία ιδιαίτερη ἀξία γιά τή μεταφραστική θεωρία στό χῶρο τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, ιδιαίτερα γιατί ὁ ἴδιος ὁ Ἰερώνυμος ἐκπόνησε ἕνα μεγάλο ἀριθμό μεταφράσεων καί φυσικά πρωτίστως τή μετάφραση τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, βλ. G. J. M. Baderlink, Hieronymus: *Liber de optimo genere interpretandi (Epistula 57). Ein Kommentar*, Leiden 1980.
24. Σέ ἐπιστολή του στή Μαρκέλλα, *Epist.* 26, ἔτος 384.
25. *Alioquin et multa alia quae ineffabilia sunt, et humanus animus non potest comprehendere, hac licentia delebuntur*, *Comment. In Ezechielem* 1,1.
26. Μία ιδιαίτερη πτυχή τοῦ μεταφραστικοῦ προβλήματος ἀποτελεῖ καί ἡ μετάφραση τῶν ποιητικῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, βλ. ἐνδεικτικά R. Aproberts, *Old Testament Poetry: The Translatable Structure*, στό *PMLA*, 92.5 (1977), σελ. 987-1004.
27. Ἄφ’ ἐνός ὑπάρχουν κάποιες λέξεις ὀρισμένων γλωσσῶν, λέει ὁ Αὐγουστίνος, οἱ ὁποῖες δέν μποροῦν νά περάσουν μέσω τῆς μετάφρασης στή χρήση μίας ἄλλης γλώσσας: *sunt enim quaedam verba certarum linguarum quae in usum alterius linguae per interpretationem transire non possint*. Ἄφ’ ἑτέρου ὑπάρχουν ἐβραϊκές λέξεις οἱ ὁποῖες, ἀκόμη καί ἂν μποροῦσαν νά μεταφραστοῦν, δέν μεταφράστηκαν καί διατηρήθηκε ἡ πρωτότυπη μορφή τους. Τέτοιες λέξεις εἶναι τό ἀμήν, τό ἀλληλουῖα, τό ὠσαννά καί ἄλλα. Οἱ λέξεις αὐτές δέν μεταφράστηκαν ἐν μέρει λόγω τοῦ ὑψηλοῦ ἱεροῦ κύρους τους: *partim propter sanctiorem auctoritatem, quamvis interpretari potuissent*, *Doctr. Christ.* 2,11,16.

28. Ἀνατρεπτικός, 29,585, 1-11 *Εἰ γὰρ οἱ ἐξ ἀρχῆς τὴν Ἑβραίων διάλεκτον εἰς τὴν Ἑλλάδα γλώσσαν μεταβαλό- ντες τινῶν ὀνομάτων τῆς ἑρμηνείας οὐ κατετόλμησαν, ἀλλ' αὐτὴν τὴν Ἑβραϊκὴν φωνὴν μετεκόμισαν· ὡς τὸ Σα- βαώθ, καὶ τὸ Ἀδωναΐ, καὶ τὸ Ἐλωί, καὶ εἰ τί τοιοῦτον, οὐκ ἐπὶ τῶν θείων ὀνομάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἄλλων πλείονων τὴν εὐλάβειαν ταύτην ἐπιδεικνύμενοι· πόσον τινὰ προσῆκεν ἡμᾶς περὶ τῶν τοῦ Κυρίου ὀνομάτων τὸν φόβον ἔχειν; Καίτοι πότε ἂν ἐκεῖνο [ἐκεῖνα] παρ' ἑαυτῶν τινὰ πλάσαι τῶν ὀνομάτων ἠνέσχοντο, οἷγε μὴδὲ τῆς ἑρμηνείας τινῶν καταθαρρήσαντες, ὡς ἂν μὴ τὸ ἑναργές της ἐμφάσεως τῷ ἀκαταλλήλῳ τῶν σημαινομένων ἐκλύσειαν;*
29. Γιά τή σύγχυση πού προκαλοῦσαν συχνά στήν Ἐκκλησία οἱ ἐκλεπτυσμένες γλωσσικές διατυπώσεις καί τή δυσ- πιστία ἀνάμεσα στίς χριστιανικές κοινότητες βλ. λ.χ. Μ. Λεοντσίνη, *Θρησκευτικές πεποιθήσεις καί γλωσσική διατύπωση τόν 7ο αἰῶνα*, στό: *Οἱ σκοτεινοί αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2001, σσ. 73-87. Κά- ποιοι, κυρίως ἀνθενωτικοί, ἐνοχοποιοῦν τή γλώσσα καί μεταθέτουν στή γλωσσική διαφορὰ τά αἷτια τῆς διά- στασης τῶν Ἐκκλησιῶν, βλ. Νικ. Μεσαρίτης: *Ἐπιτάφιος*, ἐκδ. Heisenberg, ἀρ. Π, I, σελ. 66: «ὡς οὐ διαφορᾶ γνώμης καί καρδίας στρεβλότητι, ἀλλά γλώττης στενότητι καί ἀνομοιότητι... ἀπ' ἀλλήλων ἐσχίσθημεν».
30. Γιά τίς μεταφράσεις ἔργων τοῦ Ὡριγένη καί τούς μεταφραστικούς προλόγους τοῦ Ρουφίνου καί τοῦ Ἰερωνύ- μου, ὅπου ἐκθέτουν τή μεταφραστική τους προβληματική, βλ. H. Marti, *Übersetzer der Augustin-Zeit. Interpretation von Selbstzeugnissen*, Μόναχο 1974.
31. Ὁ Ἄνθιμος Ἀθηνῶν ἐπισημαίνει ὅτι οἱ Ρωμαῖοι Πατέρες «διά τὸ στενόν...τῆς γλώττης» δέν ἦταν σέ θέση νά διακρίνουν ἐκφραστικά τὴν αἰδίο «πρόοδο» καί τὴν ἐν χρόνῳ πέμψη καί ἀποστολή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί χρησιμοποιοῦν τὸ ἴδιο ρῆμα *procedere* (=ἐκπορεύεσθαι) γιά τή σχέση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τόσο μέ τόν Πα- τέρα ὅσο καί μέ τόν Υἱό, Ἄνθιμος Ἀθηνῶν: *Περὶ τῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προόδων*, *ΕΕΒΣ* 8, σ. 37, στ. 1-3 καί 9-12, πρβλ. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *Τὸ κῆρος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Μία ἀνέκδοτη ἐπιστολική πραγ- ματεία*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 73 κ.ἐξ. Καί ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης σημειώνει ὅτι οἱ μεταφραστές, μὴ ὄντες σέ θέση νά ἀντιληφθοῦν τή διαφορὰ ἀνάμεσα στό «ἐκπορεύεσθαι» καί τίς λέξεις «ἐκφραίνεσθαι», «χορη- γεῖσθαι» καί «προῖεσθαι», ἀπέδωσαν ὅλους τους τύπους αὐτοὺς μέ τὴν ἴδια λέξη, *ἀπερισκέπτως τῇ τοιαύτῃ φωνῇ ἐμπεπτόκασιν*, Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ἐκδ. Heisenberg, τ. 2, Στουτγάρδη 1978, σ. 62.
32. Ἄπαντα II 229,11-14.
33. Ἀλλὰ καί ἓνας δομηνικανός μοναχός († 1300) κατηγοροῦσε τόν Πλανούδη ὅτι *...τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ πού παραδίδεται στό βιβλίον αὐτό... τὴν ἀποσιώπησε καί τὴν ἀπέκρυψε, ἐπιτελώντας ἀσφαλῶς ἔργο πλαστογράφου καί ὄχι μεταφραστῆ (falsarii et non translatoris functus officio)*. Γιά τή σχετική προβληματική βλ. Anna Koltsiou-Nikita, *Traduzioni di opere di S. Agostino in Greco. Motivi e finalità*, στόν τόμο: L. Bianchi (ἐπιμ.), *Sant Agostino nella tradizione cristiana occidentale e orientale, Atti del XI Simposio Intercristiano, Roma, 3-5 Settembre 2009*, Padova 2011, σελ. 245-259.
34. Τίς ἀρχές καί τά προβλήματα εἰδικά τῆς βιβλικῆς μετάφρασης ἀναπτύσσει ὁ W. Schwartz, *Principles and Problems of Biblical Translation, Some Reformation Controversies and their Background*, Cambridge 1955, ἐστιάζοντας στήν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ μία «φιλολογική» καί μία «προφητική-θεόπνευστη» μετάφραση πού ἐκπροσωποῦν ἀντίστοιχα ὁ Ἰερώνυμος καί ὁ Αὐγουστίνος ἢ ὁ Ἐρασμος καί ὁ Λούθηρος. Γιά τή σχέση ἑρμη- νείας καί γλώσσας καί τὸ κείμενο ὡς «γλωσσικό γεγονός» μίας ἐποχῆς βλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδης: *Ἐρμηνευτική τῶν ἱερῶν κειμένων*, Ἀθήνα 2002³, σελ. 23 κ.ἐξ. Ἄλλωστε ὄχι μόνον ὁ μεταφραστής ἀλλὰ καί ὁ ἀποδέκτης μίας με- τάφρασης ἀντιλαμβάνεται καί κατανοεῖ τὴν κάθε λέξη καθὼς καί τὸ περιεχόμενο ἐνός κειμένου ἀνάλογα μέ τίς προσλαμβάνουσες παραστάσεις του, κατὰ τὴ γνωστή θέση τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη: *Quidquid recipitur, semper ad modum recipientis recipitur (Summa theol. I 75,5 c)*. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ θά ὀδηγήσει στόν ἀντίστοιχο τόπο -πού διατυπώθηκε γιά πρώτη φορά ἀπὸ τόν Γρηγόριο τόν Διάλογο (*Moralia in Iob XX, I,1*): *Scriptura sacra... aliquo modo cum legentibus crescit*, βλ. Hans Robert Jauss, *Ἡ θεωρία τῆς πρόσληψης. Τρία μελετήματα* (εἰσαγωγὴ- μετάφραση-ἐπιμέλεια Μ. Πεχλιβάνος), Ἀθήνα 1995, σελ. 112-115.
35. Ἰ. Θ. Κακριδῆς, *Τὸ μεταφραστικὸ πρόβλημα*, Ἀθήνα 1966, σελ. 15, Σ. Χ. Ἀγουρίδης: *Ἡ ὀρθόδοξη ἑρμηνευτι- κὴ καί ἡ μετάφραση τῶν Ἁγίων Γραφῶν*, στό: *Ἡ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, Εἰσηγήσεις Δ' Σύνταξης Ὀρθοδόξων Βιβλικῶν Θεολόγων*, Θεσσαλονίκη 25-28 Ὀκτωβρίου 1986, σελ. 46 κ.ἐξ.
36. Γιά τίς προϋποθέσεις αὐτές βλ. Γ. Γαλιτή: *Θεολογία τῆς μετάφρασης*, στό: *Ἡ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, Εἰσηγήσεις Δ' Σύνταξης Ὀρθοδόξων Βιβλικῶν Θεολόγων*, Θεσσαλονίκη 25-28 Ὀκτωβρίου 1986, σελ. 39 κ.ἐξ.
37. Πρόκειται γιά ἓνα ἐκτενές χωρίο τοῦ Pseudo-Origenes, *In Iob prologus interpretis*, PG 17,371A-B.

38. Για τὸ ρόλο τῶν ἐρημηγῶν στὸ διάλογο ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀξιοπιστία τῶν μεταφράσεων τους βλ. Ἄννας Κόλτσιου-Νικητά: *Ὁ ρόλος τῆς μετάφρασης καὶ τῶν ἐρημηγῶν στὸ θεολογικὸ διάλογο ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς καὶ λατινόφωνης Δύσης*, στὸ: *Φιλία καὶ Κοινωνία, Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Γρηγόριο Ζιάκα*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 300-323.
39. Βλ. Π. Μπρατσιώτης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιάν Διαθήκην*, Ἀθήνα 1974, σελ. 584.
40. A. Rahlfs, *Ἱστορία τοῦ κειμένου τῶν Ἑβδομήκοντα*, στὸ A. Rahlfs (ἐπισημ. ἐπιμ.) *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄*, Ἀθήνα 1981, σελ. XIII κ.ἑξ.
41. Ἡ ἀπόλυτα κατὰ λέξη πιστὴ μετάφραση εἶναι γεγονός ὅτι «δὲν μπόρεσε ποτέ νά λειτουργήσει μὲ ἰκανοποιητικὸ τρόπο, διότι οἱ λέξεις δὲν καλύπτουν ἀναγκαστικὰ τὴν ἴδια ἐννοιολογικὴ ἐπιφάνεια στὶς διάφορες γλώσσες», G. Mounin, *Τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῆς μετάφρασης*, σελ. 33. Ἡ πρώτη περίοδος γιὰ τὴ θεωρία, τὴν πρακτικὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς μετάφρασης ἀρχίζει ἀπὸ τὸν μεταφραστικὸ κανὸνα τοῦ Κικέρωνα νά μὴν μεταφράζει κανεὶς *verbum pro verbo* γύρω στὸ 46 π.Χ., ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνεται λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ὁράτιο, βλ. B. Kytzler, *Fidus Interpres. The Theory and Practice of Translation in Classical Antiquity*, *Antichthon* 23 (1989) 44.
42. Γενικά γιὰ τὶς λατινικὲς μεταφράσεις τοῦ ὕμνου καὶ τὶς ἐπιδράσεις πού ἄσκησε στὴ Δύση βλ. G. Meerseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, τ. II, Freiburg 1958 (ἔκδοση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ κειμένου, σελ. 100-127) καὶ M. Huglo, *L'ancienne version latine de l'hymne acathiste*, *Le Muséon* 64 (1951) 27-61, πρβλ. Fr. Prassl, *Die Lateinischen Marienhymnen des Mittelalters und ihr Bezug zu byzantinischen Quellen*, στὸ: P. L. Hofrichter (ἐπιμ.) *Auf der Suche nach der Seele Europas. Marienfrommigkeit in Ost und West (Pro Oriente XXX)*, Innsbruck-Wien 2007, σελ. 110.
Μία ἄλλη μετάφραση τοῦ Ἀζαθίστου ὕμνου στὰ λατινικά ἐκπόνησε στὴν Ἰταλία ὁ Κ. Λάσκαρης, τὴν ὁποία καὶ ἐξέδωσε παράλληλα μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, βλ. G.G. Meerseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, σελ. 61 καὶ 65.
43. *Ἐπιστ. Ἀριστέα*, 39.
44. *Ἐπιστ. Ἀριστέα*, 39.
45. *Ἐπιστ. Ἀριστέα*, 310.
46. *Ἐπιστ. Ἀριστέα*, 311.
47. Ἰδιαίτερα χρήσιμες παραμένουν γιὰ τὴ μελέτη τῶν μεταφράσεων αὐτῶν οἱ σχετικὲς μελέτες τοῦ A. Allgeier, *Zwei griechisch-lateinische Bibehandschriften aus Cues und ihre Bedeutung für die Frage der abendländischen Septuaginta-Überlieferung*, *Oriens Christianus* III/10 (1935) 139-60, *Das Psalmenbuch des Konstanzer Bischofs Salomon III. In Bamberg. Eine Untersuchung zur Frage der mehrspaltigen Psalterien*, Jahresbericht der Görres-Gesellschaft 1938 (Κολωνία 1939) 102-21, *Die Psalmen der Vulgata. Ihre Eigenart, sprachliche Grundlage und geschichtliche Stellung*, Παντερμπουργ 1940.
48. Ἡ νέα αὐτὴ μεταφραστικὴ ἐργασία τοῦ Ἱερωνύμου φαίνεται πὼς δέχθηκε ἐπιδράσεις καὶ ἀπὸ τὴν κλασικὴ παιδεία τοῦ συντάκτη της, βλ. Ch. M. Cooper, *Jerome's 'Hebrew Psalter' and the New Latin Version*, *Journal of Biblical Literature*, 69.3 (1950) 233-244. Γενικά γιὰ τὴν ἐπίδραση αὐτὴ βλ. H. Hagendahl, *Jerome and the Latin Classics*, *VChr* 28.3 (1974) 216-227.
49. *ubicumque sensus idem est, veterum interpretum consuetudinem mutare nolimus, ne nimia novitate lectoris studium terreremus*, *Epist.* 106,12,2 πρβλ. καὶ *Epist.* 30,4, CSEL 55,262,2 κ.ἑξ.
50. Ἡ μετάφραση αὐτὴ τοῦ Ἱερωνύμου ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα καθιερώθηκε μὲ τὸ ὄνομα *Vulgata* (κοινὴ, λαϊκὴ). Ἡ αὐθεντία της ὁμῶς ἀναγνωρίστηκε οὐσιαστικὰ ἀργότερα, ἀφοῦ ἔγινε ἐπίσημα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία μόνον στὴ Σύνοδο τῆς Τριδέντου (8 Ἀπριλίου 1546), βλ. E. F. Sutcliffe, *The Council of Trent and the 'Authentia' of the Vulgata*, *JThS* 49 (1948) 35-42. Περισσότερα γιὰ τὴ μετάφραση βλ. S. Rebenich, *Jerome: The 'Vir Trilinguis and the Hebraica veritas'*, *VChr* 47 (1993) 50-57 καὶ W. H. Semple, "St. Jerome as a Biblical Translator", *BRL* 48 (1965) 227-243.
51. Τέτοια ἦταν λ.χ. ἡ ἱστορία τῆς Σωσάννας.
52. *volens post magnum periculum non remanere sine plebe*, Αὐγουστίνος, *Epist.* 71,5 .
53. Αὐγουστίνος, *Epist.* 82,5.
54. Ἐπιπλέον ἡ τελετουργικὴ χρῆση ἑνὸς κειμένου, ὅπως εἶναι οἱ *Ψαλμοί*, ἐπηρεάζει τὴ μετάφραση, καθὼς προϋποθέτει εἰδικὲς ἀποδόσεις στὶς ὁποῖες ἀνήκει λ.χ. ἡ συχνότητα ὀρισμένων συντακτικῶν μορφῶν, βλ. Βλ. G. Drettas, «Ἡ μετάφραση (Targum) τῶν Ἑβδομήκοντα» (μετάφρ. Ε. Τσελέντης - Α. Καραναστάσης), στὸ: Α. -

- Φ. Χριστίδης (έπιμ.), *Ιστορία της ελληνικής Γλώσσας. Από τις αρχές ως την Ύστερη Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 666.
55. W. Berschin, *Ελληνικά γράμματα και λατινικός Μεσαίονας* (μετφρ. Δ. Ζ. Νικήτας), Θεσσαλονίκη 1998, σ. 43.
56. Τό κείμενο του Παπαδιαμαντή όπως παρατίθεται από τον Στέλιο Ράμφο: *Τέχνη άχειροποίητη, λόγος άμετάφραστος*, *Σύναξη*, τεύχος 20, Όκτ. - Δεκ. 1986, σελ. 33.
57. *Bibliographie Hellenique* 16ος αϊ. σελ. 31. Πρβλ. και Αϊκ. Χιωτέλλη: *Συγκεκριμένες δυσκολίες στη μετάφραση ποιητικών κειμένων της Άγίας Γραφής, στο Μετάφραση της Άγίας Γραφής στην Όρθόδοξη Έκκλησία, Εισηγήσεις Δ' Συνάξεως Βιβλικών Θεολόγων*, Θεσσαλονίκη 25-28 Όκτωβρίου 1986, σελ. 105-115.
58. Παρουσίαση των χαρακτηριστικών και των ιδιαιτεροτήτων της ένδογλωσσικής μετάφρασης και τά σχετικά «γνήσια και πλαστά διλήμματα» βλ. Δ. Ν. Μαζωνίτης *Intralingual Translation. Genuine and False Dilemmas* στο *Translation and the Classic*, Oxford Un. Press 2008, 367-386.
59. Βλ. περισσότερο Ε. Μελικίδου: *Η δημόδης μετάφραση του βίου του άγιου Φιλαρέτου του Έλεήμονος, συμβολή στην μεταφραστική κίνηση του 16ου και 17ου αιώνα*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 14 κέξ.
60. Βλ. Ε. Κακουλίδη: *Γιά τή μετάφραση της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1970 και Στ. Μπαϊρακτάρη, *Οί μεταφράσεις της Άγίας Γραφής στην άπλοελληνική κατά τούς χρόνους της Τουρκοκρατίας* Άθήνα 1995, και, του ίδιου, *Τό Ψαλτήριον εις τήν άπλοελληνικήν κατά τούς χρόνους της Τουρκοκρατίας* (Άνατύπ. από τό περιόδ. Ό Έφημέριος (15.7.71) μετά προσθηκών και βελτιώσεων), Άθήνα 1971.
61. Μεταξύ άλλων αναφέρουμε: ό Γαβριήλ Σεβήρος συγγράφει τό έργο *Πραγματεία περι θείας Λειτουργίας* (1600), ό Νεόφυτος Ροδινός τό έργο *Σύντομον περι θείας Λειτουργίας* (1628), ό Νικόλαος Βούλγαρης τό έργο *Έρμηγνεία της θείας Λειτουργίας* (1681) και επίσης ό Νικόδημος Άγιορείτης τό έργο *Περί συγχής μεταλήψεως* (1777).
62. *Bibliographie Hellenique*, 16ος αϊ. σελ. 31.
63. Βλ. Α. Τσελίκας: *Παχώμιος Αϊτωλός, άγνωστος μεταφραστής των Άσκητικών του Μεγάλου Βασιλείου*, *Έπετηρίδα Στερεοελλαδικών Μελετών* 5 (1974-5), 278.
64. Βλ. Δ. Άποστολόπουλος: *Οί πηγές της έμπνευσης ενός έρμηγνευτικού σχήματος. Ό θρησκευτικός ούμανισμός, Έπιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*. Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών/Ε.Ι.Ε., Άθήνα 1994, σελ. 71-77.
65. Βλ. Ν. Βαρμάζης: *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 29 κ.έξ.
66. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης: *Πάλλης*, στο *Άπαντα*, τόμ. 5, 381-439, Θεσσαλονίκη Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1963.
67. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Άθήνα 1988 (7η έκδ.), σελ. 49.
68. «Εϊ δέ και δέν δύνεσθε νά καταλάβητε τά έγκείμενα, από μόνην τήν ανάγνωσιν πολύς γίνεται ό άγιασμός: Ό αναγινώσκων ή άκούων του άγιου Εύαγγελίου, καν και δέν κατανοεί τά έγκείμενα, αλλά τά πάθη και ή έγκειμένη εις τό σωμα του ανθρώπου επιθυμία και οί σατανικές προσβολές από μόνην τήν ανάγνωσιν ή άκοήν άπονεκροϋται»: τό κείμενο προέρχεται από τή δίγλωσση έκδοση του Εύαγγελίου εις τήν Έλληνοβλαχικήν (ΒΗ 17ος αϊ., τόμ. 3, σελ. 17.)
69. *ΒΗ*, 15ος αϊ., τ. 2, σελ. 201-205.
70. *Εύαγγέλιο εις τήν Έλληνοβλαχικήν*, ΒΗ 17ος αϊ., τόμ. 1, σελ. 369.
71. Γιώργος Σεφέρης: *Άσμα Άσμάτων*, έκδ. Ίκαρος, 1965
72. Γ. Σεφέρης, *Η Άποκάλυψη του Ιωάννη*, έκδ. Ίκαρος, Άθήνα 1966
73. Όδ. Έλύτης: *Ιωάννης, Η Άποκάλυψη. Μορφή στά Νέα Έλληνικά*, έκδ. Ύψιλον, Άθήνα 1985.
74. Μεταξύ άλλων απαιτείται ή ενημέρωση του κοινού για τά όρια και τούς στόχους μίας μετάφρασης. «Όταν κανείς απορρίπτει σήμερα τήν ανάγνωση ενός μεταφρασμένου κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης, πρέπει βέβαια νά γνωρίζει ότι και τό κείμενο του Ήσαΐα, τό όποιο αναγινώσκειται τή Μεγάλη Έβδομάδα στην Έκκλησία δέν είναι τό πρωτότυπο, αλλά τό κείμενο της μετάφρασης των Ο'.
75. Η μεταφραστική διαδικασία ήταν βέβαια ήδη γνωστή στη ρωμαϊκή γραμματεία, όχι όμως ως interpretatio αλλά κυρίως ως aemulatio. Για τούς Ρωμαίους ήταν αυτονόητο νά επεξεργάζονται τά ελληνικά κείμενα και νά τά ανταγωνίζονται. Αυτή ή «κατακτητική» διάθεση της προχριστιανικής μεταφραστικής πράξης, ιδιαίτερα των Ρωμαίων, αποτελεί τήν ειδοποιό διαφορά από τή «χριστιανική» μετάφραση, όπως και τίσ μεταφράσεις γενικά ίερών κειμένων, πού καλούνται άπλά νά υπηρετήσουν τό πρωτότυπο μέ άπόλυτο σεβασμό και αυστηρή επίγνωση των όρίων τους.